

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

7 HERNIEUWDE GROEI (1366-1419)

7.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk staat de bezitsgroei van het Duitse Huis te Utrecht in de periode 1366-1419 centraal. Hoe kwam de expansie precies tot stand en door welke factoren werd ze bepaald? Ik constateerde al dat de periode van groei grotendeels overlapt met de bestuursjaren van Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande. Beide landcommandeurs werden sterk geïnspireerd door de beweging tot hervorming van het kloosterleven die destijds in de Nederlanden in opkomst was als reactie op het veronderstelde religieuze verval van kloosters in de veertiende eeuw. Deze reformatiebeweging behelsde een streven om terug te keren naar een vermeend oorspronkelijk zuiverder geestelijk leven door het letterlijk in acht nemen van de (orde)regels. In het bisdom Utrecht werd deze beweging sterk bepaald door de Moderne Devotie. Tot deze beweging kunnen verschillende institutionele vertakkingen gerekend worden, maar zeker niet de balije Utrecht van de Duitse Orde. Onder de bredere noemer monastiek observantisme – naar het Latijnse *observare* (gehoorzamen) – worden er in de literatuur ook manifestaties van en eerdere aanzetten tot hervormingen in bestaande geestelijke instellingen mee verstaan.¹ Het implementeren van idealen van dit observantisme wordt door Mol gerelateerd aan de nieuwe bloei van de balije Utrecht. Hij gaat daarbij niet in op details.² In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk diep ik dit mogelijke verband tussen geestelijke en materiële bloei verder uit.

Het monastiek observantisme mag een belangrijke omstandigheid zijn geweest die de gunstige bezitsontwikkeling van het Duitse Huis in de genoemde periode zou kunnen verklaren, maar er waren ook andere factoren werkzaam. Zo moet in elk geval rekening gehouden worden met de uitbraken van de pest vanaf 1347. Deze hadden onmiskenbaar gevolgen voor de voedselprijzen en daardoor ook voor de land- en pachtprizen. In verband daarmee zou de hypothese opgeworpen kunnen worden dat de broeders van het Duitse Huis hun landbezit hebben weten uit te breiden op basis van aankopen. Buiten deze invalshoeken van hervorming en demografisch-economische conjunctuur komt nog een derde voor nadere studie in aanmerking, namelijk het fenomeen van de zogenoemde Pruisenreizen. In de eerste twee delen van dit proefschrift kwam naar voren dat

¹ Van Engen en Verhoeven ed., *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, 9-15; H. van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2006) 13-14.

² Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

de kruistochten naar het Heilige Land in de dertiende eeuw een grote aanjager bleken te zijn voor goederenschenken aan het Duitse Huis. Een dergelijk verband vond ik nauwelijks ten aanzien van de vroegste activiteiten van de Duitse Orde in Pruisen en Lijfland. Het valt te bezien of en in hoeverre er alsnog een relatie bestond tussen de bezitsexpansie tussen 1366 en 1419 en enthousiasme voor de door de Duitse Orde gerealiseerde strijd tegen Litouwen ter bescherming van de christenheid. In dit hoofdstuk probeer ik dus het gewicht te peilen van de factoren hervormingsgezindheid oftewel observantisme, pestuitbraken en Pruisenreizen voor het verklaren van de opmerkelijke materiële expansie van het Duitse Huis te Utrecht. Daarbij moet vooraf bedacht worden dat deze factoren op elkaar hebben ingewerkt en niet los van elkaar werkzaam hoeven te zijn geweest. Waar mogelijk leg ik daarom onderlinge verbanden.

7.2 GEESTELIJKE BLOEI EN MATERIËLE GROEI

DE VROEGE VERSPREIDING VAN HET MONASTIEK OBSERVANTISME IN DE BALIJE UTRECHT

In de profielschetsen van landcommandeurs in de balijekroniek worden Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande beiden getekend als strikte navolgers van de regels van de Duitse Orde. Eerstgenoemde zou zelfs zo streng zijn geweest, dat sommige broeders tegen hem rebelleerden en de orde verlieten. Zijn bewind werd volgens de kroniek ondersteund door twee achtereenvolgende schaffenaars: Gerard van Vliedervoven en Johan van de Zande.³ De schaffenaar was het financiële hoofd van de landcommanderij. Hij droeg zorg voor alle inkomsten en was verantwoordelijk voor de grote uitgaven, waaronder de aanschaf van kledij voor de broeders en de budgetten voor de ambtsdragers en het personeel. Gerard van Vliedervoven is bovendien bekend als auteur van het *Cordiale de quatuor novissimis*. Dit is een boek over dood, oordeel, hel en hemel, de vier 'uitersten' ofwel laatste dingen, dat een groot internationaal publiek bereikte. Vooral onder Moderne Devoten werd het veel gelezen.⁴ De productie van spirituele geschriften, een streng leven en de terugkeer naar de basis in de orderegels zijn kernelementen van het monastieke observantisme dat zich volgens kenners van deze beweging vanaf omstreeks 1375/1380 in de Noordelijke Nederlanden verspreidde.⁵ Kaspar Elm noemt 1350 vanuit internationaal perspectief als startpunt.⁶ Mol relateert de ontwikkelingen in de landcommanderij aan de religieuze vernieuwingsbeweging door te stellen dat de hernieuwde bloei van het orde-

3 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 8v; Beide heren komen inderdaad als schaffenaar van het Duitse Huis te Utrecht in de bronnen voor, onder meer in: ARDOU, inv.nrs. 304.1, 481.

4 Dusch, *De veer utersten*; R.F.M. Byrn, 'Late medieval eschatology', 55-65; P. Vos, *De leer der vier uitersten; een bijdrage tot de kennis van het godsdienstig geloof onzer vaders in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1866).

5 Van Engen en Verhoeven laten de beweging omstreeks 1380 beginnen in hun inleiding op het door hen geredigeerde boek: *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 9-15, aldaar 10; Mol handelt in dezelfde bundel 1375 als startjaar; Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 213.

6 K. Elm, 'Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen', in: idem ed., *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen* (Berlijn 1989) 3-19.

district en het hoofdconvent voortkwam uit een 'observantiecampagne'.⁷ In hoeverre kan die veronderstelde connectie tussen geestelijke vernieuwing en hernieuwde begunstiging in combinatie met economische voorspoed, zich uitend in bezitsgroei, gedetailleerder in beeld gebracht worden?

De Duitse Orde staat allerm minst bekend als een corporatie waarbinnen de religieuze hervormingsbeweging veel weerklank vond. Udo Arnold komt in zijn artikel over dit onderwerp enkel signalen uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw tegen, toen de orde door stevige militaire verliezen en interne onenigheid een periode van existentiële crises doormaakte. Hij ziet die, binnen de orde als geheel, tot op zekere hoogte terug in de revisie van de ordestatuten in 1442, die volgens hem bedoeld was om de territoriale zelfstandigheid van de drie ordetakken in Pruisen, Lijfland en het Duitse Rijk in traditie te verankeren.⁸ Dit was bepaald geen lichtend voorbeeld van het observantisme. In studies over de afzonderlijke balijen, buiten die van Utrecht, zijn ook nauwelijks sporen van een hervormingsstreven te vinden. In het standaardwerk van Ursula Braasch-Schwersmann over de landcommanderij Marburg van de balije Hessen komt het thema bijvoorbeeld niet voor.⁹ Wat de balije Biesen betreft, is er geen vergelijkbare studie voorhanden waarin nader op dit thema wordt ingegaan. Klaus van Eickels relateert enkele schenkingen ten gunste van de balije Koblenz in de vroege veertiende eeuw aan nieuwe vroomheidsvormen, maar juist vanaf het derde kwart van die eeuw trok de balije nauwelijks nog donaties aan, laat staan met een spirituele dimensie.¹⁰

Des te opvallender is het dat er in de balije Utrecht wel sprake was van een nieuwe religieuze impuls, gedragen door meerdere aanhangers van de observatiebeweging, vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw. Een van de eersten bij wie enthousiasme voor een vernieuwing van de *vita religiosa* valt aan te wijzen, is Hendrik van Alkemade. In hoofdstuk 5 refereerde ik aan hem als commandeur van Maasland in 1366 en landcommandeur in 1370. Lange tijd werd gedacht dat hij de ontvanger was van een brief die Geert Grote schreef aan een anonieme monnik in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem die verlangde naar een terugkeer in de wereld. Geert Grote, die van 1374 tot 1378 als bezoeker kluizenaar in Monnikhuizen verblijf had gevonden en zich daarna tot voorman van de Moderne Devotie ontwikkelde, laat in zijn brief doorschemeren dat de man aan wie hij schreef bekend was met het leven in dienst van de publieke zaak, omdat hij bestuurder van de kerken ('rexisse ecclesias') in Doesburg, Rhenen, Valkenburg en Schelluinen was geweest. Niet voor niets had hij 'bijna tien jaar geleden' definitief afscheid van dat kerkelijk bestuur of management genomen; hij kon daarom volgens Grote het best trouw blijven aan zijn roeping van destijds.¹¹ Gezien de genoemde kerken moet de twijfelende monnik

7 Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

8 U. Arnold, 'Reformansätze im Deutschen Orden während des Spätmittelalters', in K. Elm ed., *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen*, 139-152.

9 Braasch-Schwersmann, *Das Deutschordenshaus Marburg* (1989).

10 Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 81.

11 R.Th.M. van Dijk, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer. De brief van Geert Grote aan Hendrik van Alkemade', in: idem, *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*, Charles Caspers en Rijcklof Hofman ed. (Hilversum 2012) 45-84, citaat op resp. 76 en 72; Een eerdere versie van dit artikel is verschenen als: Idem, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer. De brief van Geert Grote aan Hendrik van Alkemade', in:

priesterbroeder van de Duitse Orde zijn geweest. In 2008 wees Stapel erop dat de brief niet aan Hendrik van Alkemade geschreven kan zijn, om de simpele reden dat die ridderbroeder was. Waarschijnlijk richtte Geert Grote zich tot Dirk Peulmans, die in de bronnen is te traceren als priesterbroeder in de commanderijen Valkenburg (1367), Rhenen (1371) en Schelluinen (1373-1375).¹²

Desalniettemin zijn er voldoende signalen dat Hendrik van Alkemade sympathie voor de idealen van de observantiebeweging heeft gekoesterd. De schrijver van de balijekroniek noemt hem een geestelijk man die leefde naar de orderegels. Hij zou de Duitse Orde hebben verlaten om toe te treden tot de strengere kartuizerorde.¹³ Inderdaad is van hem bekend dat hij enige tijd het kartuizer habijt in Monnikhuizen heeft gedragen.¹⁴ Hendriks overstap betekent niet dat hij een tekort aan spiritualiteit bij de Duitse Orde ervoer. Hij kan zijn religieuze overtuigingen in de balije Utrecht hebben ontwikkeld en hebben uitgedragen.¹⁵ Daarvan is reeds het nodige te herkennen in zijn Maaslandse tijd. Zo had hij een hoofdrol in de operatie in 1365 waarbij het convent aan de Hofdijk werd opgeheven en vervangen door een commanderij bij de kerk van Maasland, opdat het Maaslandse ordebezit gedeeltelijk naar de Utrechtse landcommanderij kon worden overgeheveld. Volgens de balijekroniek deed hij dat om het geestelijk leven van het Utrechtse convent te versterken. Dit oogmerk sluit goed aan bij de kenmerkende voorkeur van de hervormingsgezinden voor steden.¹⁶

Een andere indicatie voor Hendriks vernieuwingsstreven betreft de goederenverwerving. De onderstaande figuur 7.1 laat zien dat het landbezit van de Utrechtse landcommanderij in en rond Maasland tussen 1365 en 1375 met ruim 17% toenam van 198 naar 232 morgen. In dezelfde periode groeide het landbezit van hetzelfde huis in Utrecht met slechts 3%. Daarbij moet gezegd worden dat de landcommanderij in 1366 het gerecht, de tijns en de halve tienden van Oostraven nabij Utrecht kocht.¹⁷ Aanhoudende expansie in Utrecht kwam, zoals ik nog nader uiteen zal zetten, eerst in de jaren 1380 op stoom. Vanwege de uiterst schaarse overlevering aan akten van goederenverwerving te Maasland is onbekend uit welke goederen de bezitsgroei precies bestond. Het kan niet worden uitgesloten dat het, al dan niet ten dele, een extra overheveling van bestaand ordebezit bovenop

T. Gaens en F. Timmermans ed., *Liber Amicorum Jan de Grauwe. Essays over de geschiedenis en het spirituele leven van de kartuizers* (Salzburg 2004) 429-475; De identificatie van de geadresseerde met Hendrik van Alkemade werd gemaakt in: H.J.J. Scholtens, 'Necrologie van het kartuizerconvent van Monnikhuizen', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 72 (1953) 90-124, aldaar 100.

12 Stapel, 'Onder dese ridders zijn oec papen', 237 n.129; ARDOU, inv.nrs. 1957, 2360, 2468.2, 2525.1-2.

13 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 8r.

14 C. de Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat', in: F. Hendrickx en T. Gaens ed., *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* (Leuven 2012) 133-204, aldaar 153; Dit artikel is onder dezelfde titel eerder verschenen in: J. de Grauwe ed., *Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloquii quarti internationalis Acta, Gandavi - Antverpiae - Brugis, 16-19 Sept. 1982* (Destelbergen 1983) 69-155.

15 Mol, 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

16 Van Engen en Verhoeven ed., *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, 9; In dezelfde bundel staat de voorkeur voor steden tevens centraal in de bijdragen: T. Gaens, 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma', 69-106; H. van Engen, 'Cisterciënzers in de stad. De priorij Mariënkroon in Heusden', 107-132.

17 De Geer, *Archieven*, nrs. 322-328.

FIG. 7.1 LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT BIJ MAASLAND IN MORGENS IN DE STEEKJAREN 1365, 1375, 1387 EN 1415

de overdracht van 1365 betrof. De voortzetting van de groei tot in de jaren 1380 doet echter vermoeden dat het om meer dan een dergelijke kortstondige actie ging. Veeleer lijkt het erop dat Hendrik van Alkemade als plaatselijke commandeur een toename van het ordebezit wist te bewerkstelligen en vervolgens als landcommandeur ergens tussen 1366 en 1370 ook voor het hoofdhuis een bezitsgroei heeft weten te realiseren. Dit dan op basis van een zuinig en streng bewind, waarmee hij de toon gezet kan hebben voor zijn opvolgers als landcommandeurs.

De groeicijfers voor Maasland zien er goed uit, maar dat betekent niet dat het beleid van Hendrik op unanieme steun onder zijn medebroeders kon rekenen. Uit de enige bron waarin hij als landcommandeur voorkomt blijkt hardnekkige weerstand. De priesterbroeders Floris van Alkemade en Philips Jansz weigerden op die 16 september 1370, ondanks een aansporing daartoe van hertog Albrecht van Beieren, de Leidse Pieterskerk waar zij dienst deden over te dragen aan de landcommandeur en Wouter Severeij, commandeur van Maasland en kennelijk een medestander van Hendrik.¹⁸ Hier was duidelijk sprake van een uit de hand gelopen conflict tussen broeders uit verschillende commanderijen, waarbij ook de relaties binnen de familie Alkemade op het spel stonden. Mogelijk was deze twist voor Hendrik van Alkemade reden om te besluiten zijn programma van religieuze vernieuwing binnen de Duitse Orde te beëindigen en zich terug te trekken naar een leven van afzondering in Monnikhuizen. Een dag later namelijk, op 17 september 1370, trad de uit Lijfland teruggekeerde Hendrik van Hoenhorst op als landcommandeur.¹⁹ Deze Hendrik wordt door de balijekroniek neergezet als een geldverslinder, die de balije met grote schulden opzadelde.²⁰

Hendrik van Alkemade stuitte dus op antagonisten binnen de balije. Hij moet echter ook steun hebben ontvangen van een aantal broeders bij wie in meer of mindere mate

¹⁸ De Geer, *Archieven*, nr. 608.

¹⁹ Ibidem, nr. 330.

²⁰ ARDOU, inv.nr. 181, fol. 8v.

de idealen van de observatiebeweging herkend of ten minste vermoed kunnen worden. Zij drukten een steeds sterkere stempel op de balije. Dirk Peulmans is al genoemd. De bekendste broeder van deze groep is ongetwijfeld Gerard van Vliederhoven, de auteur van de *Cordiale*. Door zijn carrière te volgen, kan een indruk verkregen worden van de interne verspreiding van de observatiebeweging binnen de balije en de relatie daarvan met goederenverwerving.

Gerard trad in 1363, of kort daarvoor, in de Duitse Orde. Daarbij bracht hij twee morgen land in Polsbroek mee, die de landcommanderij jaarlijks vier ponden aan pachtinkomsten opleverden.²¹ Tot zijn intredeschenking lijkt tevens een lijfrente te hebben behoord. Dit blijkt uit de volgende reconstructie. In 1370 leende Gerard blijkens het pachtregister van dat jaar het enorme bedrag van ruim 2030 ponden van de schaffenaar van de landcommanderij. De post is doorgehaald en vervangen door de melding dat Gerard de schaffenaar in hetzelfde jaar onder de streep ('alle dinc doet gherekent') 2000 Utrechtse ponden schuldig bleef.²² Wellicht werd de waarde van de twee morgen in Polsbroek verrekend of was een deel van de schuld reeds terugbetaald. Hoe het ook zij, de lening ontbreekt alweer in het pachtregister van een jaar later, terwijl er een rente van 35 ponden per jaar voor de duur van Gerards leven is bijgekomen. Dit bedrag werd uitbetaald aan Gerards broer Hendrik. Ik vermoed dat Hendrik, met geld dat Gerard van de schaffenaar had geleend, een lijfrente afsloot op het leven van Gerard met een hypothetische looptijd van 58 jaar ($58 \times 35 = 2030$), die door het Duitse Huis werd uitgekeerd. Het blijkt echter niet wat het belang van het Duitse Huis bij deze kostbare overeenkomst was. Er ontbreekt iets wat tegenover de omvangrijke geldtransfer naar Hendrik van Vliederhoven gestaan moet hebben.

Mede op basis van zijn intredeschenking kon vastgesteld worden dat Gerard afkomstig was uit de omgeving van Schoonhoven.²³ Voor zover bekend stond hij aan het begin van een reeks intredes van andere priesterbroeders uit (de omgeving van) die plaats. Stapel telt er in zijn prosopografische onderzoek naar priesterbroeders van de balije vier in de tweede helft van de veertiende eeuw.²⁴ Naast Gerard zelf betreft het ten eerste Johan van der Molen, die in 1369 aan de commanderij Rhenen verbonden was.²⁵ Een tweede was Gerrit de Jonge, die vanaf 1365 als broeder in de bronnen voorkomt. In het pachtboek van 1365 staat een rente van twintig schellingen, die 'her Ghert die Jonghe inden oerden brocht'.²⁶ Hij doorliep een lange carrière binnen de Duitse Orde, met functies en amb-

21 De terminus post quem van zijn intrede is 1360. In dat jaar liet zijn oom Arend van Vliederhoven Gherwaerdsz hem per testamentaire beschikking twee morgen in Polsbroek na. Het testament is bewaard gebleven in het archief van het Duitse Huis, met de dorsale aantekening: 'Dese brief spreket van .ij. [2] merghen lants die brueder Gherit Vlieder ten oerden brocht die gheleghen sijn in Polsbroec ende hem siin oem gaf in testament alse dese brief wel besceyt Anno XiiijC LX [1360].' (ARDOU, inv.nr. 1099). De terminus ante quem is 1363, het jaar waarin Claes Sandersz de 'ij [2] morgen de here Gherit Vlieder ten oerden brochte' in pacht nam (ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 10r).

22 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 54v: 'In den jaer van 70 in octave Epyphanie heet die scaffenar her gherit gheleent 1054 lb 5 s. Item 976 lb 17 s 6 d.'

23 Koopstra, 'Weest ritter', 52-53; Bart Ibelings bereidt een studie voor over de commanderij Schoonhoven, waarin hij gedetailleerd op de herkomst van Gerard van Vliederhoven ingaat. Ik verwijs hier naar dit werk met de volgende werktitel: B. Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

24 R. Stapel, 'Priests in de Military Orders', 117, 149.

25 ARDOU, inv.nr. 2422.

26 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 74v.

ten in verschillende Hollandse huizen van de balijs. In 1371 werd hij als pastoor van de Pieterskerk in Leiden voorgedragen om tot commandeur-cureit (gecombineerd priester en commandeur) aldaar te worden aangesteld.²⁷ Vervolgens bekleedde hij het commandeursambt in achtereenvolgens de priestercommanderijen Maasland, Valkenburg en Katwijk.²⁸ De derde broeder heette Claes van Slingeland. Van hem is enkel bekend dat hij in 1389 commandeur en pastoor van Doesburg was.²⁹ Die commanderij huisvestte rond dezelfde tijd enkele broeders die de nieuwe religiositeit vermoedelijk eveneens omarmden. De naam van Koenraad van Monnikhuizen, die in 1369-1385 als priesterbroeder te Doesburg verbleef, getuigt bijvoorbeeld van een overkomst uit, of andersoortige link met, het kartuizerklooster.³⁰ Een ander voorbeeld betreft Simon van Schragen. In 1389 kopieerde deze, als broeder van de Duitse Orde, het *Horologium aeternae sapientiae*, een mystiek werk van Heinrich Seuse dat weide verspreiding onder Moderne Devoten vond, mede dankzij de aanbeveling en vertaling naar het Middelnederlands door Geert Grote.³¹ Vanaf 1399 komt Simon als broeder en commandeur in Doesburg voor.³²

Gezien de intredescheking van Gerard van Vliederhoven en zijn grote financiële transactie met het Duitse Huis te Utrecht in 1370, is het aannemelijk dat hij aanvankelijk daar in het convent verbleef. Vervolgens was hij in 1372-1377 commandeur van Tiel.³³ Deze relatief grote stedelijke commanderij, inclusief de tot de commanderij behorende aanzienlijke Walburgkerk, bood de ruimte om vorm te geven aan religieuze hervormingsidealen. Rond 1377 verbleven er enkele ambitieuze sleutelfiguren van de vernieuwingsbeweging. In dat jaar nam bijvoorbeeld Jan van Aken er het commandeurschap van Gerard over.³⁴ Jan had gestudeerd in Parijs, mits hij dezelfde persoon is als de 'Johanne de Aquis' die in 1356 als student van de universiteit aldaar stond ingeschreven.³⁵ Een jaar eerder was Geert Grote in Parijs begonnen met een studie aan de Artes-faculteit.³⁶ De twee kunnen elkaar dus tijdens hun studententijd hebben ontmoet en dezelfde leermeesters hebben

27 ARDOU, inv.nrs. 1989, 2012; In het pachtboek van 1375 komt een rente voor van twintig Hollandse schellingen uit goederen te Schoonhoven 'die here Gheriit die Jong ten oerden brochte': ARDOU, inv.nr. 880-1.

28 ARDOU, inv.nrs. 1930, 1951, 2113; De Geer, *Archieven*, nr. 610.

29 ARDOU, inv.nr. 1909; C. Sigmond, 'De geslachten Van Slingeland(t) in Dordrecht en het baljuwschap Zuid-Holland in de 14de en 15de eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 118 (2001) 521-580.

30 ARDOU, inv.nrs. 1562*, 1886-1887, 1897.

31 Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 290 (Hs 5 E 5); W. Scheepssma, *Medieval religious women in the Low Countries. The Modern Devotion, the canonesses of Windesheim, and their writings* (Woodbridge 2004) 18.

32 ARDOU, inv.nrs. 1776, 1801, 1814, 1826, 1866, 1872, 1884, 1918-1919; Koopstra, 'Weest ritter', 51-52.

33 De vermelding in 1372 is gevonden door Bart Ibelings in: Nationaal Archief, Archief van de Graven van Blois, 1304-1397 (toegang 3.19.10), inv.nr. 48 fol. 87v; Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding); Vermeldingen in 1375-1377: ARDOU, inv.nrs. 283, 2919, 2948-2949, 2954.1, 3046.

34 Jan van Aken als commandeur in 1377: ARDOU, inv.nr. 2846.

35 H. Denifle en A. Chatelain ed., *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in universitate Parisiensis I* 1333-1406 (Parijs 1894) 190, 311: 'Isti sunt qui determinaverunt in hoc anno tempore procuratoris Themonis Judei [...] Item dominus Johannes de Maguntia sub magistro Johanne de Aquis, cujus bursa 4 solidi cum 6 denariis, etiam tantum valente scuto' (p.190) en 'Item determinavit dominus Johannes de Aquis sub magistro Guilhelmo Buzer, cujus bursa X solidi' (p. 311); Willem de Buzer was in 1391 kanunnik te Utrecht en proost van het kapittel van de H. Geest te Roermond: Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief van het Kapittel van de H. Petrus te Sint Odiliënberg, sinds 1361 Kapittel van de H. Geest te Roermond, sinds 1569 Kathedraal Kapittel (858) 1297-1797, (858) 1297-1797 (toegang 14.A002), inv.nrs. 67, 309; In 1402 was hij kanunnik van de Dom te Utrecht: HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nr. 86.

36 Th.P. van Zijl, *Gerard Groote, ascetic and reformer (1340-1384)* (Washington 1963) 40.

gehad.³⁷ Terwijl Jan van Aken vervolgens commandeur van Tiel werd, bleef Gerard van Vliedervloeden broeder van die commanderij tot ten vroegste 1380.³⁸ Gerrit Splinter van der Enghe, wiens inzet voor een leven in strikte navolging van de orderegels en de drie kloostergeloften bekend is, was er in 1377 schaffenaar.³⁹ Waarschijnlijk was hij hooguit slechts enkele jaren daarvoor ingetreden, omdat de anderhalve en twee morgen in Oukoop die hij 'ten oerden brocht', eerst in het pachtregister van 1378 werden bijgeschreven.⁴⁰ Deze goederen lagen niet ver verwijderd van de hoofdbezittingen van zijn familie rond Breukelen aan de Stichtse Vecht.⁴¹ Het zal geen toeval zijn dat in de tijd dat dit gelijkgestemde en ambitieuze drietal het Duitse Huis van Tiel bevolkte en bestuurse, het goederenbezit van de commanderij sterk in omvang toenam. Uit de jaren zeventig zijn bijvoorbeeld veertien akten met eigendomsoverdrachten ten behoeve van de commanderij bewaard gebleven in het balije-archief. Daarvan vonden er twaalf in 1375-1379 plaats.⁴² Duidelijker dan in Maasland rond 1370, is de bezitsgroei van het huis Tiel in de tweede helft van de jaren zeventig te relateren aan de komst van broeders die de observantiebeweging steunden.

AANVOERDERS VAN DE OBSERVANTIECAMPAGNE IN DE LANDCOMMANDERIJ, 1382-1396

In de vroege jaren tachtig hadden bovengenoemde broeders Tiel verlaten. Jan van Aken werd pastoor van Valkenburg, alwaar hij in 1382 werd opgevolgd door bovengenoemde Gerrit de Jonge uit Schoonhoven.⁴³ Bij die personele mutatie komt Hendrik van Hoenhorst voor de laatste maal als landcommandeur in de bronnen voor. Volgens de baliekroniek trad hij af na grote schulden gemaakt te hebben. Blijkens een andere bron uit hetzelfde jaar werd hij vervangen door Gerrit Splinter van der Enghe.⁴⁴ Hij haalde, mogelijk al bij zijn aantreden, Gerard van Vliedervloeden naar het hoofdhuis om het goederenbeheer op zich te nemen. In 1386 nam laatstgenoemde als priesterbroeder goederen in ontvangst namens het Duitse Huis van Utrecht.⁴⁵ Een jaar later werd hij expliciet schaf-

37 In Aken kunnen de wegen van Geert Grote en Jan van Aken zich nogmaals hebben gekruist. Geert was er in de late jaren zestig kanunnik van de Mariakathedraal en Jan kan na zijn studie in Parijs verbonden zijn geweest aan de priestercommanderij Sint-Gilles te Aken, dat deel uitmaakte van de balije Biesen en waar Thomas van Aken (1322-1330) en Godschalk van Aken (1338-1378) commandeurs waren: Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 167-168. Het is in elk geval bekend dat Jan van Aken broeder is geweest in Alden Biesen: Ibidem, 23. Dit brengt me tot de suggestie dat de observantiebeweging vanuit het zuiden via de balije Biesen naar de balije Utrecht gebracht kan zijn. Hierover is echter niets bekend en het voert te ver om dit hier nader te onderzoeken. Dit onderwerp zou een aparte studie waard zijn.

38 ARDOU, inv.nrs. 2836, 2848, 2934, 3029, 3062; Deze jaren in de luwte vormen de aannemelijkste periode waarin Gerard zijn *Cordiale* kan hebben geschreven. Volgens Koopstra trad Gerard van Vliedervloeden tot 1386 op als commandeur van Tiel en stapte hij in dat jaar of in 1387 over naar Utrecht. Voor die preciezere datering is echter geen bewijs voorhanden: Koopstra, 'Weest ritter', 53.

39 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 13v, 33v.

40 ARDOU, inv.nr. 880.1; Volgens latere pachtboeken, waaronder dat van 1415 (ARDOU, inv.nr. 880-5) bracht Gerrit overigens anderhalve en vier morgen in Oukoop aan de Orde.

41 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Amstel 1236-1650', *Ons Voorgeslacht* 43 (1988) 355-406, aldaar 392.

42 Vóór 1375: ARDOU, inv.nrs. 2919, 3061; Van 1375 t/m 1379: ARDOU, inv.nrs. 2835, 2846-2847, 2942, 2948-2949, 2954, 3009, 3029, 3044, 3046, 3062.

43 ARDOU, inv.nr. 1930.

44 ARDOU, inv.nr. 1303.

45 ARDOU, inv.nr. 827.1.

fenaar genoemd.⁴⁶ Illusterend voor de verbondenheid van de commanderijen in Tiel en Utrecht in het religieuze vernieuwingsstreven destijds is een oorkonde uit 1393 waarin bisschop Frederik van Blankenheim, die bekendstaat als weldoener van moderne devoten, deze twee huizen vrijstelde van de subventies ofwel extra belastingen over de gemene geestelijkheid die hem door paus Bonifatius waren toegestaan.⁴⁷ Het hervormingsbeleid dat de twee broeders in Tiel hadden laten zien, voerden ze ook in het hoofdhuis.

De verhuizing van Gerard van Vliederhoven naar Utrecht valt samen met het begin van een lange serie schenkingen en vooral aankopen van land. Deze transacties hadden geen relatie met de bestaande bezitsclusters ten zuidwesten en zuidoosten van de stad Utrecht. Wat betreft die gebieden was er tussen 1370 en 1382, voor zover bekend, slechts sprake van drie kleine aanwinsten.⁴⁸ Elders nam vanaf 1387 de frequentie van aankopen en schenkingen langzaam toe. In de meeste gevallen betrof het goederen die afzonderlijk weinig gewicht in de schaal legden, zoals een tijns van vijf morgen land in de Node bij Rhenen in 1395.⁴⁹ Belangrijker was de koop in 1393 van de helft van de windmolen bij de Nieuwe Minne net buiten de stad vlakbij de Tolsteeg en de gehele bijbehorende molenwerf.⁵⁰ Uit een pachtbrief uit 1401 blijkt dat de broeders hun deel van de bezitsrechten op de molen verpachtten op voorwaarde dat de molenaar het graan dat in het Duitse Huis lag opgeslagen om niet zou malen.⁵¹ Verreweg de meeste aankomstakten uit de reeks betreffen land in de omgeving van Schoonhoven. Hierdoor ontstond een bezitsgroei die het onderstaande staafdiagram (figuur 7.2) weergeeft op basis van het aantal morgen landbezit van het Duitse Huis in dit gebied in de pachtboeken van 1365, 1375, 1387, ca. 1400 en 1415.⁵² De timing, de geografische clustering rond Schoonhoven en de veronderstelling dat een strenge boekhouder financiële ruimte schiep voor een actief aankoopbeleid, doen vermoeden dat een en ander verband hield met de komst van Gerard van Vliederhoven naar Utrecht. De navolgende analyse moet uitwijzen in hoeverre die relatie er daadwerkelijk was.

Gelukkig is juist voor de administratie van het Duitse Huis te Utrecht met betrekking tot Schoonhoven in deze periode sprake van een overvloedige overlevering van koopakten. Door de degenen die de goederen aan de orde overdroegen op een rij te zetten, wordt de gang van zaken inzichtelijk gemaakt. Uit het onderzoek van Bart Ibelings over de commanderij Schoonhoven zijn nauwe verwantschappen tussen de betrokken personen aan

⁴⁶ ARDOU, inv.nr. 2439.1.

⁴⁷ De Geer, *Archieven*, nr. 342; L.C.M. Schmedding, *De regering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) 252-273.

⁴⁸ ARDOU, inv.nrs. 1203, 1354, 2454.

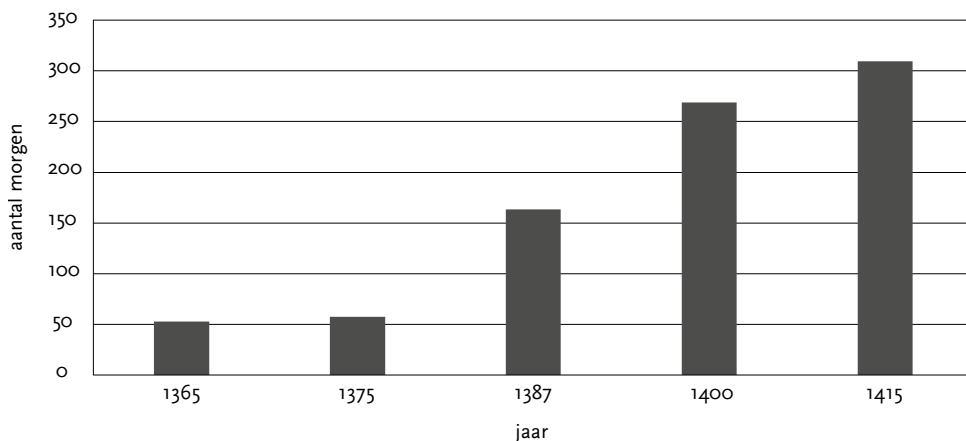
⁴⁹ ARDOU, inv.nr. 1442.

⁵⁰ ARDOU, inv.nr. 666.2; Daar bevinden zich eveneens retroakten waaruit blijkt dat de molen in 1348 nog in bezit van de stad was en door de schepenen en de Raad in erfpacht werd uitgegeven. Na de koop sloten de broeders van het Duitse Huis overeenkomsten met het molengilde omtrent molengebruik (ARDOU, inv.nr. 666.2) en de gebruikers of bezitters van grond aan de overzijde van de Vaartse Rijn omtrent het planten van hoge bomen (ARDOU, inv.nr. 958).

⁵¹ ARDOU, inv.nr. 959.

⁵² De cijfers zijn het resultaat van een optelsom van het landbezit dat het Duitse Huis blijkens de pachtboeken in de volgende plaatsen in de omgeving van Schoonhoven had: Ammers/Graveland, Bergambacht, Bonrepas, Gelkenes, Haastrecht/Vlist, Hoenkoop, Langerak/Nieuwkoop, Lopik, Polsbroek en Tienhoven.

FIG. 7.2 LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT ROND SCHOONHOVEN IN MORGENS IN DE STEEKJAREN 1365, 1375, 1387 EN 1415

het licht gekomen.⁵³ De reeks aankopen begint in 1385 met land in Langerak, Ammers, Tienhoven en Polsbroek. Telkens nam een zekere Frederik Gherwaertsz de goederen namens het Duitse Huis in ontvangst.⁵⁴ Zoals Ibelings stelt, was Frederik hoogstwaarschijnlijk rentmeester in dienst van de landcommanderij. Hij wordt namelijk nooit broeder genoemd. Blijkens de informatie bij de overdracht van een bepaald stuk land aan het Duitse Huis was hij gehuwd met een zekere Liesbeth.⁵⁵ Frederik verkocht ook zelf goederen aan Gerard van Vliederhoven ten behoeve van de orde.⁵⁶ Gijsbert Gherwaertsz, een broer van Frederik, vervulde enkele jaren later eenzelfde rol: hij nam goederen in de omgeving van Schoonhoven in ontvangst namens het Duitse Huis en was zelf ook verkoper.⁵⁷ De vier morgen land in Polsbroek die hij verkocht, droeg hij in 1395 formeel over aan ‘miin oem’, Gerard van Vliederhoven.⁵⁸ Mogelijk liep de verwantschap via Arend van den Hoven Gherwaertsz, de oom van Gerard die zoals gezegd in 1360 per testament de twee morgen naliet die Gerard als intredeschening inbracht. Het familienetwerk kan ten slotte nog iets uitgebreider in kaart worden gebracht. Frederik Gherwaertsz wordt een neef van Dirk Thonisz genoemd.⁵⁹ Deze Dirk en zijn broers Gijsbrecht en Willem verkochten het Duitse Huis in 1385-1387 tientallen morgens land in Ammers, Gelkenes en Langerak.⁶⁰

53 De bevindingen in deze alinea zijn grotendeels ontleend aan de studie van Bart Ibelings naar de commanderij Schoonhoven, waarin Gerrit van Vliederhoven een centrale rol speelt: Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

54 ARDOU, inv.nrs. 855-856, 1100, 1286, 1296.1.

55 ARDOU, inv.nr. 832.3.

56 ARDOU, inv.nr. 832.

57 ARDOU, inv.nr. 2641.

58 ARDOU, inv.nr. 1103.5.

59 ARDOU, inv.nr. 1286.1.

60 ARDOU, inv.nrs. 819, 827-828, 1286-1287, 1297; Wie alle latere aankoopaktes doorspit, komt mogelijk nog meer verkopen door dit familienetwerk tegen. Willem Thonisz verkocht bijvoorbeeld in 1408 nog elf morgen in Langerak: ARDOU, inv. nr. 1298.

Bijna elke aankoop werd daarbij door een belangrijke aansluitende stap gevolgd. Direct of kort na de overdracht gaf het Duitse Huis het land doorgaans in pacht terug aan de verkoper. Zo komen de drie gebroeders Thonisz in het pachtboek van 1387 voor als pachters van het door hen verkochte land in Gelkenes, Ammers en Langerak.⁶¹ Toen ging het nog om tijdpacht, maar in het pachtboek uit omstreeks 1400 was alles omgezet naar erfpacht. Ook het overige land in de omgeving van Schoonhoven werd, op enkele uitzonderingen na, erfelijk verpacht.⁶² De grond bleef dus in gebruik bij de verkopers en hun erfgenamen. In feite waren dit financiële transacties, waarbij Gerard van Vliedervoven namens het Duitse Huis een geldbedrag (koopsom) aan familieleden gaf in ruil voor een jaarlijkse rente (erfpacht) en met grond als tegenwaarde. Bij wijze van tweede tegenprestatie kregen enkele van zijn verwanten een baan als rentmeester bij de Duitse Orde.

In lijn met deze gang van zaken verkocht Kerstijn, vrouw van Gerwaert Andriesz, in 1393 zes morgen land in Hoenkoop (bij Oudewater in het Hollands-Utrechtse grensgebied) aan het Duitse Huis. Toch had deze gebeurtenis een bijzonder element. Op het land stond namelijk een kapel.⁶³ Ik heb niets kunnen vinden over rechten van het Duitse Huis op deze kapel, noch over andersoortige bemoeienis ermee, maar het kan niet anders of het moet voor de broeders een verwerving met enige religieuze importantie zijn geweest.

Van groter religieus belang was de schenking van Dirk van Wassenaar, burggraaf van Leiden, en zijn zoons Philips en Dirk aan het Duitse Huis te Utrecht in 1388. Deze donatie bestond uit het patronaat van de kapel van Sint Marie te Katwijk aan de Rijn.⁶⁴ Deze kapel en het bijbehorende leprozenhospitaal van Sint Marie waren gesticht vóór 1295, in welk jaar de officiaal van het Hof van Utrecht het verbod missen op te laten dragen in deze kapel, omdat daarmee kerkgangers werden aangetrokken uit Katwijk die daardoor weinig tot geen bezoeken meer brachten aan de parochiekerk te Valkenburg.⁶⁵ De inwoners van Katwijk werden toen dus als parochianen van Valkenburg geacht een eind te lopen naar de kerk. Dat moesten ze bijna honderd jaar blijven doen, totdat Dirk van Wassenaar aan zijn schenking het doel koppelde de kapel tot parochiekerk te laten wijden.⁶⁶ Hij moet dat hebben afgestemd met de landcommandeur, die immers als collator wel moest beschikken over voldoende priesters en financiële slagkracht om zowel de oude parochiekerk van Valkenburg als een nieuwe te Katwijk te laten bedienen. Volgens de baliekroniek liet de landcommandeur de kapel van Katwijk nog in hetzelfde jaar van de parochie Valkenburg afscheiden.⁶⁷

In samenhang hiermee werd in Katwijk een commanderij gevestigd die het huis te Valkenburg verving. De verhuizing lijkt in 1390 te hebben plaatsgevonden. In dat jaar begint namelijk de registratie van inkomsten van de commanderij Katwijk te lopen, beginnende met het 'restant dat har Gherit de Jonghe commendur van Catwic overgaf in die Franscisci anno Domini MCCCXC van des huus renten van Utrecht'. Het lijkt erop dat er goederen

61 ARDOU, inv.nr. 880.2.

62 ARDOU, inv.nr. 880.4.

63 ARDOU, inv.nr. 1049.

64 De Geer, *Archieven*, nr. 517.

65 OSU, nrs. 2729-2730, 2734.

66 De Geer, *Archieven*, nr. 517; De begeving van de vicarieën in de kapel behield Dirk van Wassenaar aan zich.

67 Ibidem, nr. 193.

uit de boedel van de landcommanderij naar de nieuw opgerichte commanderij Katwijk werden overgeheveld. Tevens blijkt uit dit document voor het eerst dat Gerrit de Jonge, de man uit Schoonhoven die in 1382 pastoor te Valkenburg werd, naar Katwijk was verhuisd. In een rekening uit 1397 staat dat 110 ponden waren gependeld aan de bouw van een nieuw huis.⁶⁸ Het patronaatsrecht van Katwijk aan de Rijn bleef vervolgens in handen van de Utrechtse landcommandeur.⁶⁹

Twee jaar na deze schenking van Dirk van Wassenaar te Katwijk, gaf bisschop Floris van Wevelinkhoven het Duitse Huis te Utrecht toestemming om een kapel te stichten op de locatie buiten de Utrechtse stadsmuur waar tot 1345 het hoofdhuis had gestaan. Het terrein werd ontheiligd door varkens en andere beesten. In de te bouwen kapel mochten de broeders dag en nacht diensten vieren. Ook konden ze de begraafplaats weer in gebruik nemen.⁷⁰ De bouw vond plaats op restanten van de voormalige kerk. Dit blijkt uit de situering in de baliekroniek van de graven van landcommandeurs uit de periode vóór 1345 in de kapel.

Het godshuis kreeg de heilige Sint Anna als patrones. Over de functie ervan is nauwelijks iets bekend. In bronnen is er uiterst weinig over te vinden.⁷¹ Opmerkelijk is dat er in de Duitse Orde helemaal geen traditie van Anna-verering bestond; een Maria- of Elisabethkapel was wat dat betreft logischer geweest. De enige logische verklaring voor de keuze voor de moeder van Maria is de populariteit die deze heilige in de vijftiende en zestiende eeuw vooral in stedelijke milieus genoot. De vele broederschappen destijds met de heilige Anna als beschermheilige getuigen hier bijvoorbeeld van. Een centraal kenmerk van de Annadevotie is het gebed voor het zielenheil van overledenen. Zij zou vanwege de bloedband met Christus het bereiken van de hemel door overledenen kunnen bespoedigen.⁷² In 1440 werd in Utrecht bijvoorbeeld de Annabroederschap in de Buurkerk opgericht. Volgens Struick was de begrafenis van de leden het doel.⁷³ Dat is wat kort door de bocht, want de kern was de zielenmis die jaarlijks op de dag van Sint Anna (26 juli) gevierd werd voor de overleden broeders, zusters en 'alle ellendige borgeren zielen'.⁷⁴ Overigens huisvestte ook de Geertekerkerk, waarvan nota bene een voorloper had gestaan op de locatie waar de broeders van de Duitse Orde hun Annakapel stichtten, een Annabroederschap. Daarover

68 ARDOU, inv.nrs. 1948, 1951; Er verbleven in 1397 drie priesterbroeders, een knecht en een 'maagd' (dienstmeid) in de nieuwe commanderij.

69 Dit gebeurde tot het einde van de zestiende eeuw via het aanstellen van commandeur-pastors door de landcommandeur, zie: ARDOU, inv.nrs. 1927-1929.

70 De Geer, *Archieven*, 336.

71 Op vroegmoderne stadsaangezichten van Utrecht is de Annakapel dikwijls aanwezig, maar in zeer uiteenlopende vormen. Op een landkaart van het Duitse Huis zelf uit 1599 is op het perceel dat in de legenda 'Sint Annen kerckhoff' wordt genoemd, slechts een cirkel met daarin een zeer kleine vorm met vage contouren te zien: ARDOU, inv.nr. 899.K. Op een kaart van hetzelfde gebied uit 1629 staan een kerkje met toren en een huisje daarnaast afgebeeld: ARDOU, inv.nr. 899.L. Van het huisje bestaan achttiende-eeuwse tekeningen naar zestiende-eeuws voorbeeld: HUA, catalogusnrs. 35048, 37536.

72 T. Brandenburg, *Heilig familielevens. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)* (Nijmegen 1990); A. Dörfler-Dierken, *Die Verehrung der heiligen Anna in Spätmittelalter und früher Neuzeit* (Göttingen 1992).

73 J.E.A.L. Struick, 'De weg naar de hemelpoort', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 214-232, aldaar 225.

74 HUA, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I') (toegang 708), 2.3.12: St. Anna-broederschap, inleiding.

is helaas vrijwel niets bekend. De vroegste bron is een rekening uit 1552, dus de ouderdom van deze broederschap is in nevelen gehuld. Uit de enkele overgeleverde bronnen blijkt wel dat ook deze broederschap zich toelagde op begrafenissen. Dit zal in combinatie met memorievieringen zijn geweest.⁷⁵ Al met al is het aannemelijk dat de broeders van het Duitse Huis in 1390 een kapel wensten te stichten om hun overleden landcommandeurs waardig te kunnen herdenken. Bij dit doel paste hun keuze voor Sint Anna als patrones. Dat de verering van de heilige Anna eerst in de loop van de vijftiende eeuw breder ingang vond in met name de Utrechtse stedelijke lekenspiritualiteit, sluit goed aan bij het relatief vroege religieuze hervormingsstreven in de balije Utrecht van de Duitse Orde.⁷⁶

In 1395 schonk Gwijde II van Blois, die naast graaf van Blois ook heer van Schoonhoven was, het patronaat van de kerk van de laatstgenoemde plaats aan de Duitse Orde. Dat gebeurde naar eigen zeggen om Gods wil, omwille van het zielenheil van hemzelf, zijn ouders en voorouders, alsook ter ere van de maagd Maria en alle heiligen. Hij moet bij deze religieuze motivatie op de hoogte zijn geweest van de intrede van priesters uit Schoonhoven in de Duitse Orde en de verwerving van goederen rond die plaats door het Duitse Huis van Utrecht. Kortgezegd, de broeders waren er al en de materiële basis was al gelegd, zodat Gwijde met zijn schenking van het patronaat de laatste maar essentiële zet gaf die de oprichting van een commanderij mogelijk maakte. Dat gebeurde dan ook vrijwel direct. Gerard van Vliederhoven werd in 1396 als pastoor-commandeur van Schoonhoven benoemd.⁷⁷ Deze functie aan het hoofd van een priestervestiging in de plaats van zijn herkomst was de bekroning van zijn lange carrière in de balije.

De verwerving van patronaatsrechten zorgde voor een toename van het aantal beneficies voor pastoors. Dit versterkte de positie en doorgroeimogelijkheden van de priesterbroeders. Daarom lijkt de uittocht van broeders die volgens de kroniek vanwege het strenge bewind van Splinter van der Enghe geschiedde, vooral betrekking te hebben op ridderbroeders.⁷⁸ Als er inderdaad een aantal ridderbroeders is vertrokken, dan stond daar in ieder geval een aanwas tegenover van priesterbroeders die de hervormingsagenda van het bestuurlijke duo onderschreven. De aantrekkingskracht van het Duitse Huis op deze doelgroep blijkt concreet uit de intrede van Lubbert Bol. Waarschijnlijk verbleef hij in

75 HUA, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I') (Toegang 708), 2.6.3: St. Anna-broederschap, inv.nrs. 341-345.

76 De bewoners van het Duitse Huis zouden tevens de rol van de heilige Anna als patrones van vrouwen voor ogen gehad kunnen hebben. Reeds vanaf het aanbod in 1232 aan donateur Fementia Visser om naar de Orde over te komen en een begraafplaats van de orde te krijgen, waren er verschillende vrouwen die als *familiares* of halfzuster aan het Duitse Huis te Utrecht verbonden waren. In de jaren 1360 en 1370 verbleven er twee vrouwen, Trude en Agnese, die consequent 'onze zusters' worden genoemd (ARDOU, inv.nr. 646.1). In een rekening met diverse uitgaven van de landcommanderij in de jaren 1510 wordt een 'vrouwen huis' vermeld (ARDOU, inv.nr. 665). Mogelijk was dit het huisje bij de Annakapel. In het pachtboek van 1548 staat namelijk: 'Des dienstdaichs misse ten ouden Duijtschenhuis die sall die vrouwe betalen die nu ter tijt dair woent' (ARDOU, inv.nr. 880.34). Zie hierover: J.J. van Duijl, 'Vrouwen in de Duitse Orde', *Leiden Medievalists Blog* (2018): <http://leidenmedievalistsblog.nl/articles/vrouwen-in-de-duitse-orde> (laatst bezocht op 26-12-2020).

77 ARDOU, inv.nr. 2597; Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

78 Een voorbeeld van een opstandige ridderbroeder die niets van het armoede-ideaal moest hebben, is Johan van Hattem. Deze bastaardzoon van hertog Reinald III van Gelre trad omstreeks 1377 in de Duitse Orde, in de tijd dat Hendrik van Hoenhorst nog landcommandeur was. In 1380 was Johan commandeur van Tiel. Kort nadat Gerard Splinter van der Enghe landcommandeur werd, ontstond een conflict over de schulden die het huis te Tiel maakte. Johan van Hattem werd de Orde uitgewerkt in ruil voor een riante lijfrente van honderd gulden per jaar: Koopstra, 'Weest ritter', 39-41.

1352 als procurator in Rome.⁷⁹ Later werd hij domdeken in Utrecht.⁸⁰ Die positie legde hij in 1396 neer om in te treden in het Duitse Huis.⁸¹ Mogelijk bracht hij daarbij veertien morgen land te Oostveen, acht morgen bij de kerk van Houten en acht morgen in 't Goy mee. Formeel was dit een uitzonderlijk gulle donatie van een zekere Jan de Bole Dirksz in het jaar van Lubberts intrede. De naam van de schenker doet vermoeden dat die namens een familielid handelde. Zeker is dit echter niet, omdat de schrijfwijze 'Bole' met uitgang -ole kan duiden op een andere familie dan die van Lubbert Bol.⁸² In ieder geval moet Lubberts intrede gepaard zijn gegaan met een donatie die passend was bij zijn statuut.

In het Duitse Huis werd veel waarde gehecht aan de komst van deze topfunctionaris uit het bisdom. Niet voor niets wordt er in de kroniek melding van gemaakt in de beschrijving van het landcommandeurschap van Gerrit Splinter van der Enghe. Bovendien kreeg Lubbert een graf in de kerk van het Duitse Huis.⁸³ Daarbij stond of hing een schilderij met een grafschrift. Dit is verloren gegaan, vermoedelijk toen de kerk instortte tijdens de hevige storm die Utrecht in 1674 teisterde. In 1641 liet de Utrechtse schilder Johan Gerritsz Bronckhorst echter notarieel vastleggen dat hij het schilderij en grafschrift van Lubbert onlangs had gekopieerd.⁸⁴ Deze kopie is bewaard gebleven (zie afbeelding 7.1), waardoor een unieke blik wordt geboden op de wijze waarop deze priesterbroeder zich vermoedelijk nog tijdens zijn leven heeft laten portretteren. Een broeder op leeftijd in een eenvoudige ordemantel knielt devoot voor Maria met haar kind. Hij wordt bijgestaan door een bisschop; een onmiskenbare verwijzing naar zijn vroegere leven in dienst van de Utrechtse kerk. Lubbert Bol liet bij leven honderd Gelderse guldens na aan het klooster Nieuwlicht. Twee broeders van de Duitse Orde kwamen het geld na zijn overlijden in 1398 overhandigen.⁸⁵

Resumerend gesteld, groeiden vroege initiatieven voor religieuze vernieuwing in de balije Utrecht onder de daadkrachtige bestuurders Gerard van Vliederhoven en Gerrit Splinter van der Enghe uit tot wat een observantiecampaagne genoemd mag worden. Deze werd gekenmerkt door de versterking van de priesterlijke taakstellingen van de orde, hetgeen onder meer tot uiting kwam in de bouw van de Annakapel, de verwerving van de patronaatsrechten in Katwijk en Schoonhoven en de aanwas van priesterbroeders. Aan deze uitbreiding waren kosten verbonden. Weliswaar kwamen er met de patronaatsrechten bijbehorende inkomsten mee en werden de vaste inkomsten vergroot door middel

79 G. Brom, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland I*, Tweede Stuk. RGP Kleine Serie 6 (Den Haag 1909) 990; Het betreft een lijst van Nederlanders die als procurator aan de curie verbonden waren. Bij het jaar 1352 staat 'Lubertus Bolle, procurator', zonder nadere specificatie.

80 Vermelding van Lubbert Bol als Domdeken in 1389: HUA, Bisschoppen van Utrecht (toegang 218-1), inv.nrs. 1023-1024.

81 C.P. Hoyneck van Papendrecht, *Vita viglii ab Aytta Zuichemi ab ipso viglio scripta, ejusque, nec non Joachimi Hopperi et Joannis Baptistae Tassii*, dl. 3.1 (Den Haag 1743) 172-173.

82 ARDOU, inv.nr. 1006.4-7; In 1397 deed Jacob van Lokhorst Jacobsz afstand van zijn rechten op de veertien morgen: ARDOU, inv.nr. 1006.8; Lubberts familienaam wordt in de bronnen als 'Bol' of 'Bolle' geschreven.

83 M.G. Wildeman, 'Grafschriften in de voormalige kapel van het Duitsche Huis te Utrecht', *Wapenheraut* 7 (1903) 428-429, aldaar 429.

84 HUA, Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905 (toegang 34-4), inv.nr. Uo21a009; De notarissen verklaarden dat de kopie overeenkwam met het origineel: T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Utrecht en Turnhout 1999) 121-122.

85 *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 13 (Utrecht 1857) 136.

Afb. 7.1 Kopie, in of kort voor 1641 gemaakt door Jan Gerritsz van Bronckhorst, van de memorietafel van Lubbert Bol bij zijn graf in de kerk van het Duitse Huis. Bron: Collectie Rijksmuseum, objectnummer SK-A-4485.

van aankoop van renten uit land in de omgeving van Schoonhoven, maar vooral op de korte termijn drukten deze investeringen zwaar op de balans. De jaarlijkse pachtregisters, en dan vooral het complete en nauwkeurige karakter daarvan, getuigen van een systematische boekhouding in deze periode. De materiële en immateriële strengheid die de moderne devoten voorstonden waren twee kanten van dezelfde medaille.

DE BESTUURLIJKE ACCENTEN VAN JOHAN VAN DE ZANDE

Het vertrek van Gerard van Vliederveen naar Schoonhoven in 1396 luidde achteraf gezien een periode van personele wisselingen in. De carrières van de kopstukken van het Duitse Huis zijn in tabel 7.1 schematisch weergegeven. Omdat is gebleken dat de commanderij van Tiel destijds fungeerde als een proeftuin voor bestuurders die later naar Utrecht overkwamen, is de eventuele voorgeschiedenis aldaar in de tabel meegenomen.

Johan van de Zande werd de nieuwe schaffenaar in Utrecht. De herkomst van deze broeder is in nevelen gehuld. Een zegel van hem is niet bekend. Wel staat zijn wapen met drie adelaars of griffioen in de baliekroniek afgebeeld.⁸⁶ Deze lijkt sterk op de beeltenis op het zegel van Hubrecht van de Zande, die in 1376 schepen in Tiel was.⁸⁷ Dat maakt een familierelatie aannemelijk, maar niet zeker. Er valt evenmin uit af te leiden dat Johan vanuit de commanderij Tiel naar Utrecht kwam, hoewel dat wel mogelijk is.⁸⁸ Wat zijn voorgeschiedenis ook was, in 1396 komt Johan van de Zande voor het eerst als ordebroeder voor.⁸⁹ Hij nam toen de bovengenoemde goederen in Oostveen en Houten van Jan de Bole Dirksz namens het convent te Utrecht in ontvangst. Mogelijk deed hij dat als schaffenaar. In dat ambt treedt hij op in bronnen uit de jaren 1399-1407.⁹⁰

In 1409 was Johan landcommandeur.⁹¹ Daarmee valt er een gat van circa vijf jaar sinds de laatste vermelding van Gerrit Splinter van der Enghe, als landcommandeur en als broeder, in 1404.⁹² Het is mogelijk dat Bernier van Opburen tussendoor twee jaar landcommandeur is geweest, zoals de baliekroniek stelt, ook al is hij enkel vindbaar als commandeur van Tiel in 1393-1399.⁹³ Een loopbaan via Tiel naar een leidinggevende positie in Utrecht was immers niet ongebruikelijk. Johan van de Zande zou aanzienlijk langer de balije besturen. Als landcommandeur is hij tot in 1419 te volgen.⁹⁴ Daarna komt hij slechts sporadisch in de bronnen voor. Als de kroniek geloofd mag worden, dan kreeg Johan in 1419 toestemming van de Duitsmeester af te treden, en nam hij toen 'sijn ghemack in die formerije [infirmierie] mijt enen knecht off twee' om daar in Utrecht de rest van zijn leven actief te blijven als huiscommandeur.⁹⁵ In die functie gaf hij bij afwezigheid van de landcommandeur leiding aan het Utrechtse huis. Inderdaad kan Johan tot 1431 enkele malen als huiscommandeur getraceerd worden. De periode waarin hij richting gaf aan de landcommanderij, begon aldus in 1399 en eindigde in 1419.

De opvolgers van Splinter van der Enghe bleven als landcommandeurs de observantie-agenda met onverminderde kracht uitdragen. Bernier van Opburen wordt door de kroniek geportretteerd als een man van streng geestelijk leven. Vooral zijn daden in Tiel worden

86 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v.

87 ARDOU, inv.nr. 2832.

88 Hij was niet de kanunnik van Sint Jan te Utrecht Johan van de Zande die in een document uit 1368 wordt genoemd: *Kronijk van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht* 13, 169. Deze kanunnik was in 1378 namelijk overleden: HUA, Laurensabdij van Oostbroek te De Bilt (toegang 85-2), inv.nr. 11, fol. 35r, 142r-v. Evenmin was hij de Johan van de Zande die in 1367-1368 drost in het land van Zutphen was, omdat die Johan een geheel ander zegel voerde dan de landcommandeur, namelijk een dwarsbalk en een ingehoekte schildzoom: ARDOU, inv.nr. 1729; Gelders Archief, Huis Hackfort (toegang 0520), inv.nr. 6.9.

89 ARDOU, inv.nr. 1006.5; In 1397 ontving hij eveneens goederen namens het Duitse Huis: ARDOU, inv.nr. 1131.2.

90 ARDOU, inv.nrs. 340.1, 705, 1035, 1106.2, 1171.2, 1205.2, 1206.1, 1234.7.

91 De Geer, *Archieven*, nr. 680.

92 ARDOU, inv.nr. 703.11; Volgens de baliekroniek overleed Gerrit Splinter van der Enge en werd hij begraven naast Gosen van Garnaer in het koor van de kerk van het Duitse Huis: ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9r.

93 ARDOU, inv.nrs. 869, 2807, 2865, 2953, 3033; Mogelijk schonk Bernier vier morgen land te Maarssen bij zijn intrede. In het pachtboek uit omstreeks 1400 staat dat dit het land was dat 'har Bernyer ten oerden brocht' (ARDOU, inv.nr. 880.4). Dit land ontbreekt nog in het pachtregister van 1375, maar is wel in het deel uit 1387 aanwezig (ARDOU, inv.nr. 880.1-2). Hieruit volgt dat Bernier van Opburen, indien het inderdaad om hem gaat, tussen 1375 en 1387 intrad.

94 ARDOU, inv.nr. 340.1.

95 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v.

TABEL 7.1 BROEDERS DIE TUSSEN 1387 EN 1419 SCHAFFENAAR OF LANDCOMMANDEUR VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT WAREN, MET HUN EVENTUELE VOORGESCHIEDENIS IN DE COMMANDERIJ TIEL OF VERVOLGFUNCTIE ALS HUISCOMMANDEUR IN UTRECHT

	Functie commanderij Tiel	Schaffenaar Utrecht	Landcomman- deur Utrecht	Huiscommandeur Utrecht
Gerard van Vliederhoven	Commandeur 1372-1377, daarna broeder of schaf- fenaar	(1386?), 1387-1396	-	-
Gerrit Splinter van der Enghe	Schaffenaar 1377	-	1382-1404	-
Bernier van Opburen	Commandeur 1393-1399	-	(ca.1405- 1406?)	-
Johan van de Zande	(<1397?)	(1396-1397?), 1399-1407	1409-1419	1422-1431
Jacob de Rover	-	1412	-	-

De jaartallen zijn gebaseerd op het voorkomen in de bronnen, eventueel aangevuld met onzekere ambtsjaren tussen haakjes op basis van in de tekst voorkomende indicaties zoals de vermelding van Bernier van Opburen als landcommandeur in de balijskroniek.

gememoreerd. Daar zou hij een koor, gestoelte en doksaal hebben laten maken.⁹⁶ Mogelijk stond hij ook aan de basis van een sterke uitbreiding van het aantal priesterbroeders. Waren er in 1396 nog twee ridders en drie priesters in Tiel, in 1416 noemden de visitatoren van de Duitsmeester het een convent van negen broeders, waarvan zeven priesters.⁹⁷

Ook Johan van de Zande liet bouwwerkzaamheden in ordekerken uitvoeren. In de kroniek worden de bouw van de Elisabethkapel bij de kerk van het Utrechtse huis, de grondige renovatie van de huizen en kapellen in Middelburg en Bunne en een verbouwing van de commanderij Ootmarsum aan hem toegeschreven. Daarnaast weet de kroniekschrijver te melden dat Johan de meeste boeken in het koor 'kostelijk en nieuw' liet schrijven.⁹⁸ Daar is enig bewijs voor te vinden. Zo is er een missaal van het Duitse Huis bewaard gebleven dat blijkens de colofon in opdracht van Johan van de Zande werd gemaakt.⁹⁹ Het werd rijkelijk verlucht door de illustrators die als meesters van Zweder van Culemborg bekendstaan. Zij kwamen ook in actie voor een brevier met een op Utrecht toegespitst kalendarium van de Duitse Orde dat vóór 1484 in de commanderij te Mainz belandde. Hierin bevindt zich onder meer een afbeelding van Elisabeth van Thüringen.¹⁰⁰ Over de kopiist Petrus Gabel, die zich in het colofon onder protest over zijn karige vergoeding bekendmaakt, zijn geen

⁹⁶ 'Hij dede tot Tiel dat choer maken ende dat ghestoelt ende dat doxael': ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9r.

⁹⁷ Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen* I, 74; De aantallen in 1396 zijn genoemd in paragraaf 5.4.

⁹⁸ ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v; De Elisabethkapel stond volgens Bart Klück in zijn bouwhistorisch onderzoek naar het Duitse Huis aan de noordzijde van de kerk: Klück, *De landcommanderij*, 15; De nieuwbouw van de kapel in Middelburg is aanwijsbaar in de rekening van de landcommanderij van 1416-1417 (ARDOU, inv.nr. 335.1, fol. 1v): 'Item 553 gulden 3 quartier zu den nyen bou aen die capel te Middelborch.'

⁹⁹ Historisch Centrum Overijssel, Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG), handschriftenverzameling (toegang 1030) inv.nr. 1030; L. van Dijk, 'Het missaal van Johan van de Zande', *Overijsselse historische bijdragen* 116 (2001) 45-52; M. Bloem, *De Meesters van Zweder van Culemborg: Werkplaatspraktijken van een groep Noord-Nederlandse verluchters*, ca. 1415-1440 (Amsterdam 2015) 45-46, 485-491.

¹⁰⁰ Hochschul- und Landesbibliothek Fulda, hs. 100 Aa 122.

biografische gegevens bekend. Dit werk is al met de boekproductie onder Van de Zande in verband gebracht.¹⁰¹ De kanttekening van Miranda Bloem dat het brevier waarschijnlijk niet voor het koor bedoeld was omdat het een boek voor privégebruik was, snijdt in de context van een religieuze instelling als het Duitse Huis geen hout.¹⁰² Het koor was een uitstekende bewaarplaats voor een werk dat tijdens het koorgebed gebruikt kon worden. Op basis van stilistische kenmerken maakt Bloem wel aannemelijk dat dit brevier in de jaren twintig werd geïllustreerd. Het kan dan nog steeds tot de boekenreeks op instigatie van Johan van de Zande worden gerekend.

Johan van de Zande continueerde dus het beleid van zijn voorgangers, maar zette daarbij ook zijn eigen accenten wat betreft kerkbouw en boekenaanschaf. Een vergelijkbaar beeld is te zien op het terrein van goederenaankopen. Die bleven zich voordoen, maar de nadruk op de renten uit land rond Schoonhoven verdween. Na 1396 viel de verwerving van rentes uit land rond Schoonhoven vrijwel stil. Enkele transacties in deze categorie deden zich nog wel voor, waarbij meestal een connectie met de nieuwe commanderij in Schoonhoven aanwijsbaar is. De plaatselijke commandeur Otto van Oudenhoven nam bijvoorbeeld met enige regelmaat goederen ten behoeve van het Utrechtse huis in ontvangst.¹⁰³ Het kan worden betwijfeld of die interne overdracht daadwerkelijk altijd plaatsvond, omdat deze goederen in de Utrechtse pachtboeken veelal niet zijn terug te vinden. Daarnaast nam Otto wel eens goederen aan zonder verwijzing naar het hoofdhuis.¹⁰⁴ Er werden tussen 1409 en 1419 slechts enkele keren in uitzonderlijke gevallen goederen direct aan de Utrechtse landcommanderij overgedragen. In 1407 deed Jan Gerritsz afstand van zijn rechten op land vanwege een gerechtelijke uitspraak.¹⁰⁵ Tien jaar later kochten de heren van het Duitse Huis te Utrecht met toestemming van bisschop Frederik van Blankenheim renten uit goederen van de kerk van Polsbroek, opdat de kerk daar die 'neder lach' weer opgebouwd kon worden.¹⁰⁶ De stroom verwervingen van rentes uit land door transacties tussen de orde en een familienetwerk rond Gerard van Vliedervliet, droogde kortom na 1396 geleidelijk op.

Wat daarentegen onder Gerrit Splinter van der Enghe in gang werd gezet en door Johan van de Zande werd gecontinueerd en zelfs geïntensiveerd, was de aankoop van goederen dichterbij de stad Utrecht. De overlevering is wat dit betreft mede dankzij het cartularium dermate gunstig, dat de ontwikkeling die de pachtboeken laten zien (figuur 6.1a), vrijwel geheel met aankomsttitels is te staven en te preciseren. In 1397 kochten de broeders dertig morgen land in het zogeheten Knivigherland, in een westelijke uithoek van het gerecht Lijnpad ten westen van de stad, van Frederik Utenham en Gijsbrecht van Overvecht.¹⁰⁷ Vanaf toen tot en met 1417 bleef het Duitse Huis vrijwel ieder jaar goederen kopen, waarbij de transacties op enkele uitzonderingen na telkens land betroffen. Deze twintig jaar

101 R. Hausmann, *Die theologischen Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda bis zum Jahr 1600* (Wiesbaden 1992) 240-242; Stapel, '“Onder dese ridders zijn oec papen”', 206.

102 Bloem, *De Meesters van Zweder van Culemborg*, 63-64, 384-385.

103 ARDOU, inv.nrs. 797, 800, 814, 1347.

104 ARDOU, inv.nrs. 1290, 1299, 1409.

105 ARDOU, inv.nr. 1083.

106 ARDOU, inv.nr. 1108.

107 ARDOU, inv.nr. 949, alwaar Frederik Utenham en Gijsbrecht van Overvecht afstand doen van hun rechten op het land.

durende koopgolf valt samen met de periode waarin Johan van de Zande schaffenaar en vervolgens landcommandeur was. Anders dan in de voorgaande decennia, was daar geen nieuwe schaffenaar met een prominente rol bij betrokken. Slechts één keer, in 1412, komt Jacob de Rover in de functie voor.¹⁰⁸ Hij was in 1398 nog pastoor van Schelluinen.¹⁰⁹ In 1418 was hij weer terug in Schelluinen, van welke commanderij hij toen de commandeur werd genoemd.¹¹⁰ Doorgaans bleven de goederenoverdrachten gericht aan Johan van de Zande. De verantwoordelijkheid voor de operatie kan kortom grotendeels aan hem worden toegeschreven.

De geografische locatie van de gekochte goederen weerspiegelt duidelijk een strategie. Vrijwel alles lag in de nabijheid van de clusters bestaand ordebezit in het Kromme Rijngebied en het complex ten zuidwesten van de stad Utrecht. De aanwinsten in de eerstgenoemde regio verbonden geen percelen met elkaar tot grote samengesmolten landgoederen. Evenmin was er sprake van een geografische focus binnen het gebied: in 1401 kwam er enkele kilometers ten noorden van Houten in Waaen vier morgen bij, gevolgd door vier morgen ten zuiden van Houten in de ontginning Vuilcop in 1402, een halve hoeve een stuk verderop richting het zuidoosten in Schalkwijk in 1404 en 2,5 morgen te Rijsbrugge bij Odijk, ten noordoosten van Houten in 1407.¹¹¹ Deze aankopen leidden aldus tot een verdichting van de lappendeken van klein en groot grondbezit in een wijde omtrek rond Houten.

In het tweede bovengenoemde gebied, het toch al grotendeels aaneengesloten oorspronkelijke kerngoed van de commanderij, was de aankoop wél gericht op goederen die grensden aan bestaand bezit of daar zeer dichtbij lagen. Tot deze categorie kan de koop gerekend worden van de andere helft van de hoge windmolen bij de Nieuwe Minne, waarvan de eerste helft in 1393 was gekocht.¹¹² Aanvankelijk, in 1403-1404 om precies te zijn, kochten de broeders vooral land in de ontginningen Westraven, Galecop en de zogeheten Dwelf, waarvan delen Dwer- of Dwarshoeve werden genoemd: een langgerekte strook grond die volgens de gerechtelijke indeling tot Westraven behoorde, maar qua verkaveling dwars tussen beide ontginningen in lag.¹¹³ Dit is bijvoorbeeld zichtbaar op een kaart uit 1645 (kaart 7.1), waarop percelen van het Duitse Huis in Galecop met A-B-C en die in de Dwarshoeve met D-E-F zijn aangeduid.

In 1409-1415 vond een tweede reeks aankoopacties plaats. Deze bestond hoofdzakelijk uit een serie overeenkomsten met twee hoofdpersonen. In 1409 kochten de broeders negen morgen land op het Blok in het zogeheten Nedereinde van de ontginning Jutphaas. Het Blok was een toponiem van een plaats op de grens met Galecop. De zogeheten Meerhoeve van het Duitse Huis in de zuidelijke punt van Westraven lag er eveneens vlakbij. De verkopers waren de gebroeders Herman (domdeken), Gijsbert (kanunnik van Oudmunster) en Jacob van Lok-

108 ARDOU, inv.nr. 1107.

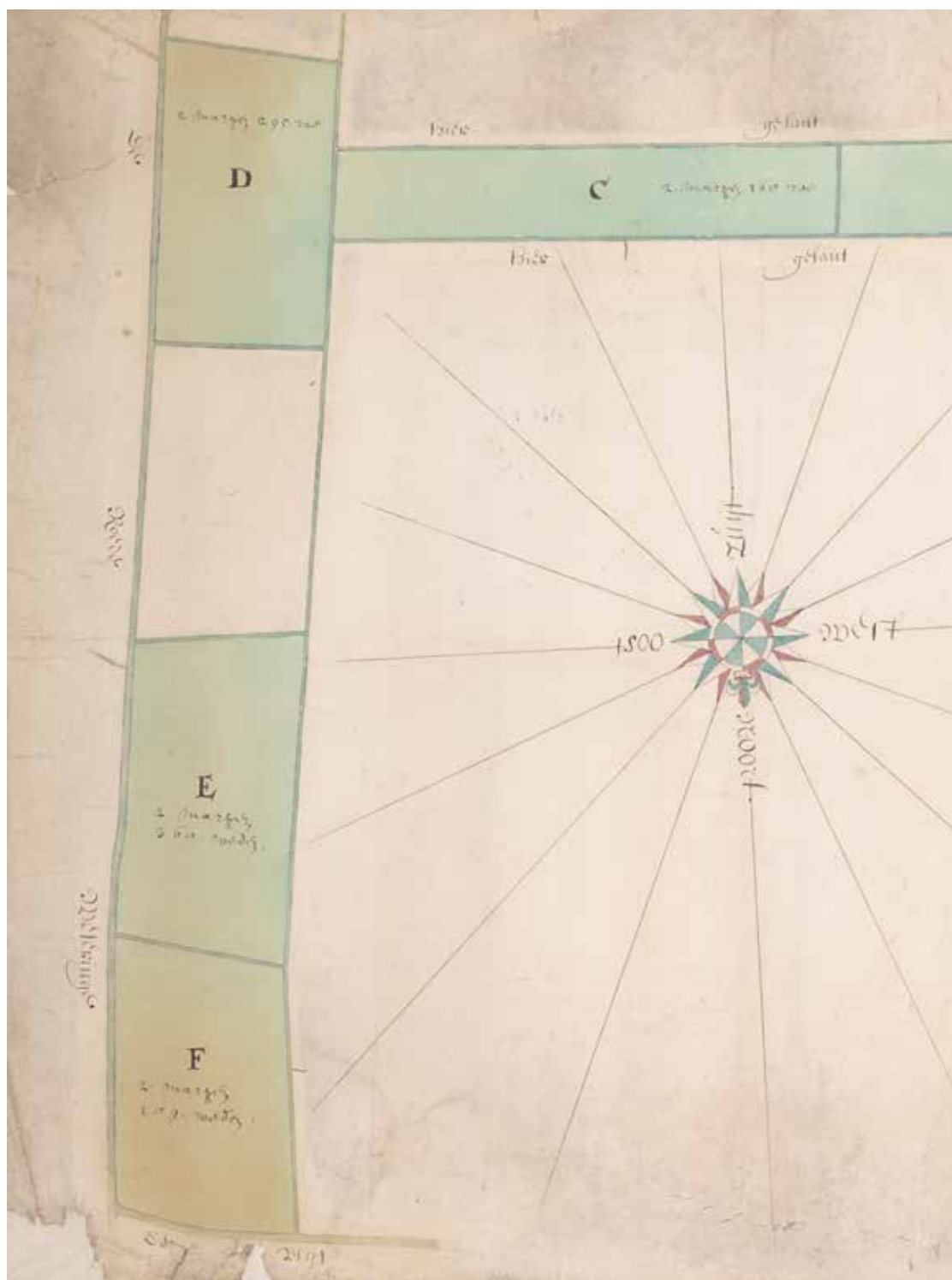
109 ARDOU, inv.nr. 2487.

110 ARDOU, inv.nr. 2574.

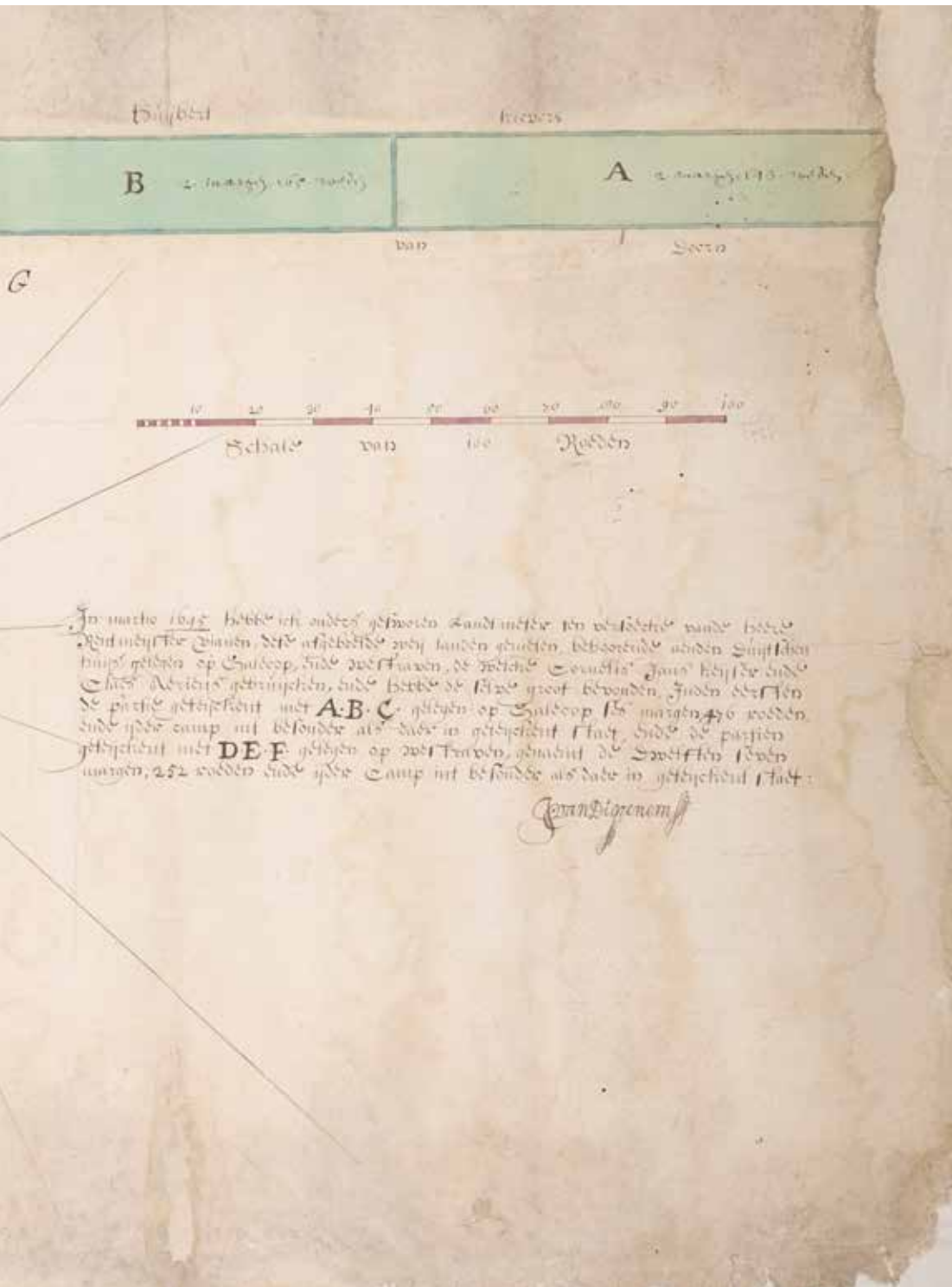
111 ARDOU, inv.nrs. 666.2, 1171, 1205-1206.

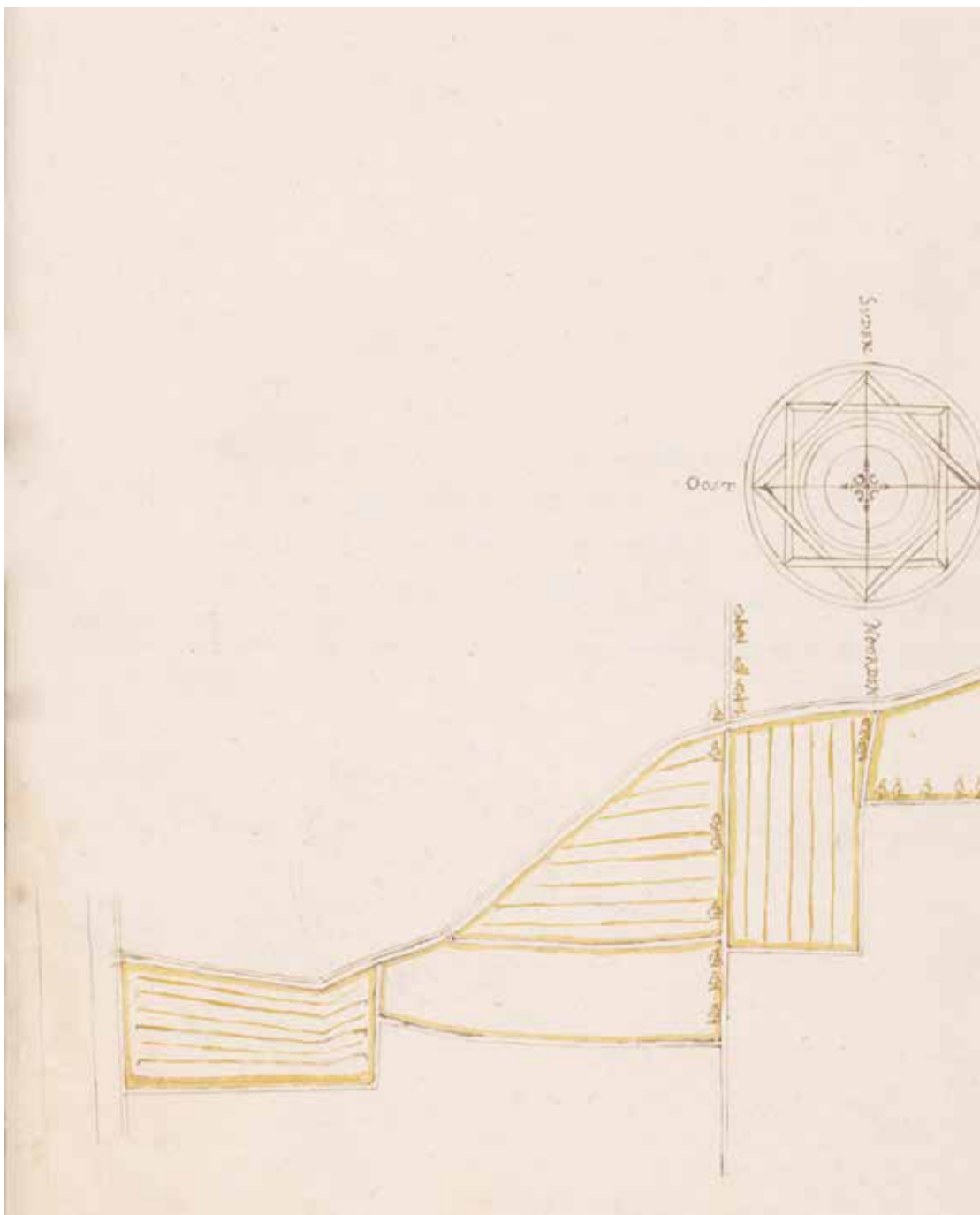
112 Het jaar waarin dit gebeurde is onduidelijk, omdat er meerdere verkoopakten en een gerechtelijke uitspraak waarin het Duitse Huis in het bezit van de molen wordt gesteld uit de periode 1408-1439 zijn overgeleverd: ARDOU, inv.nrs. 666.2, 960.

113 ARDOU, inv.nrs. 666.2, 1035, 1234, 1236-1237.

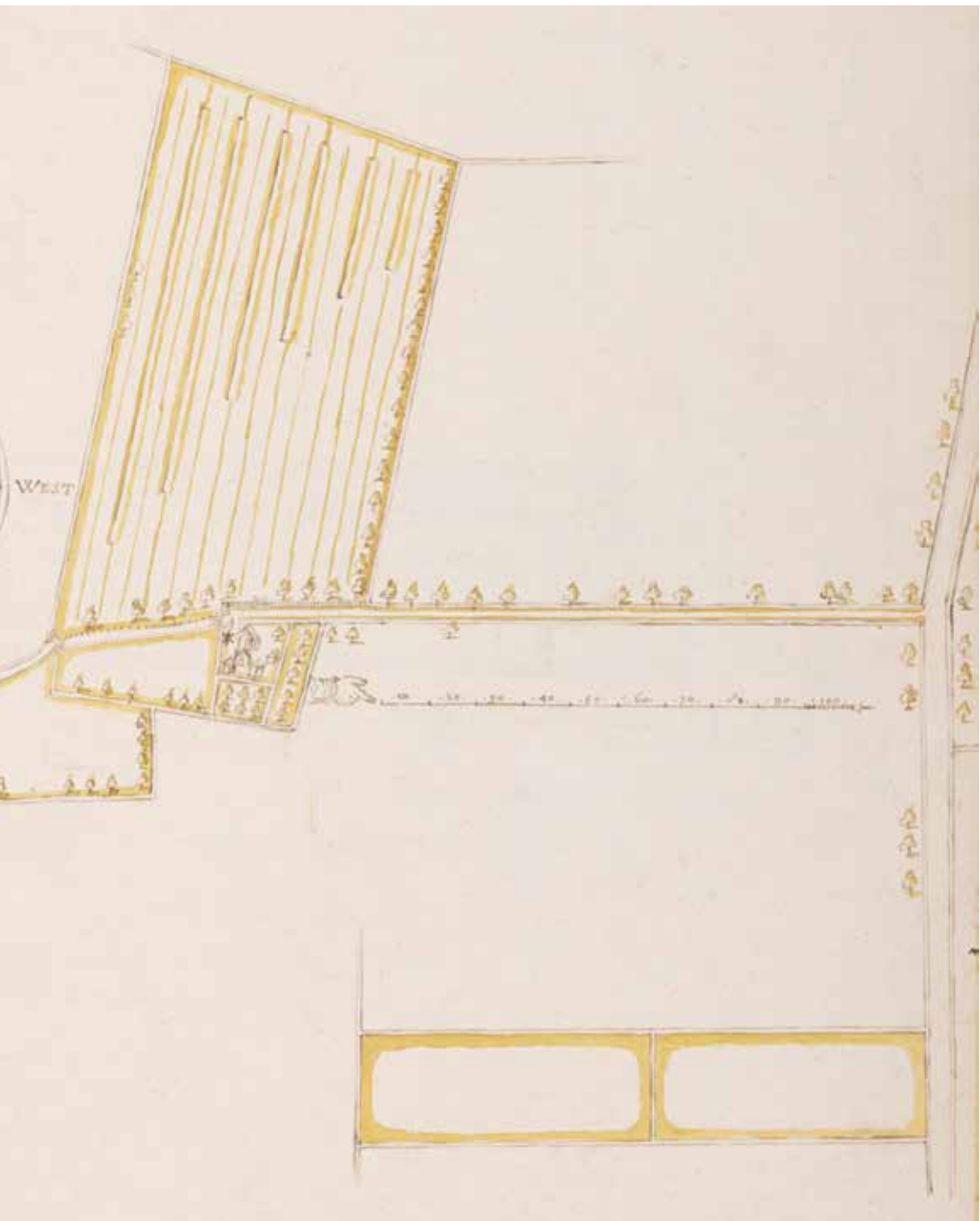

Kaart 7.1 Kaart uit 1645 van landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in Galecop (percelen A-B-C) en de Dwarshoeve vallend onder Westraven (D-E-F). Bron: ARDOU, inv.nr. 899.B.

Kaart 7.2 De bouwing op het Blok in Jutphaas, Westraven en een stukje Galecop op een kaart uit omstreeks 1600. De kaart is hier 180 graden gedraaid, zodat het Noorden zich aan de bovenzijde bevindt. Bron: ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 53r.

horst. Ook Jan van der Meer, burger te Utrecht, deed afstand van zijn rechten op het land.¹¹⁴ Deze Jan verkocht in 1413 samen met zijn vader Frederik elf morgen land op het Blok met een bijbehorende hofstede. Wederom waren er betrokkenen die hun rechten op het land afstonden. Onder hen bevond zich Johan van Hoey.¹¹⁵ Johan verkocht op zijn beurt weer een jaar later in twee akten een kleine zes morgen land verdeeld over Jutphaas en Galecop en ook daarbij gingen derden akkoord.¹¹⁶ In 1414-1415 kochten de broeders van het Duitse Huis ten slotte nog respectievelijk twee en zeven morgen in het zuidelijke gedeelte van Galecop van Jan van der Meer.¹¹⁷

Dit waren duidelijk geen aankopen van verspreid gelegen percelen die toevallig op de markt kwamen. Evenmin werden er geldrenten op land van familieleden van een vooraanstaande broeder gevestigd, zoals rond Schoonhoven het geval was geweest. Dit sluit niet uit dat er wel familiebanden tussen verkopers en broeders bestonden. Onder degenen die afstand deden van hun rechten op de grond, bevond zich bijvoorbeeld Margriet, die een zus van Maes van de Zande wordt genoemd.¹¹⁸ Verwantschap met Johan van de Zande is dus mogelijk. Een andere broeder met wie, gezien zijn naam, een familielink kan hebben bestaan, was Floris van Jutphaas. Hij was in 1406 commandeur van Ootmarsum en werd vóór 1411 landcommandeur van Westfalen.¹¹⁹ Hoe dan ook, wat hier plaatsvond was vooral de creatie door het Duitse Huis van een nieuw goederencomplex met een centrale boerderij nabij bestaand ordebezit, door middel van een reeks op elkaar afgestemde koopovereenkomsten die hoofdzakelijk met Jan van der Meer en Johan van Hoey werden afgesloten, maar waaronder vele andere rechthebbenden hun handtekening zetten. Het agrarische bedrijf ging als 'onze bouwinge op het Blok' de pachtboeken in.¹²⁰ Samen met de helft van de Meerhoeve bleef het complex een eenheid van 28 morgen dat het Duitse Huis in termijnen verpachtte tot ten minste het einde van de zestiende eeuw.¹²¹ Omstreeks 1600 werd dit land in het kaartboek van Potter bijgetekend (kaart 7.2).

7.3 KOOPGOLF EN PESTEPIDEMIE

Het is duidelijk dat de landcommandeurs en schaffenaars van het Duitse Huis van 1382 tot 1419 een aankoopbeleid voerden dat samenhang met het religieuze vernieuwingsprogramma dat zij uitvoerden, maar dit verband is nog onvoldoende verklaard. De goederenverwerving rond Schoonhoven is daarop in zoverre een uitzondering, dat de grondrentes werden afgesloten met verwanten van Gerard van Vliederhoven. Familiebelangen en wellicht een daarmee samenhangende gunfactor waren echter zelfs daar niet de enige drijfveren

¹¹⁴ ARDOU, inv.nr. 1058.7-8.

¹¹⁵ ARDOU, inv.nr. 1058.10-14.

¹¹⁶ ARDOU, inv.nrs. 1036, 1058.16-17.

¹¹⁷ ARDOU, inv.nrs. 1036-1037.

¹¹⁸ ARDOU, inv.nr. 1058.20.

¹¹⁹ ARDOU, inv.nr. 2298; De Geer, *Archieven*, nr. 345; De mogelijke familierelaties van Floris van Jutphaas bij deze goederenverwerving komt in paragraaf 7.4 over de Pruisenreizen aan bod.

¹²⁰ Bijvoorbeeld in: ARDOU, inv.nr. 880.5, fol. 35r.

¹²¹ In 1581 stond het nog te boek als 28 morgen; in 1592 was er vijf morgen bijgekomen: ARDOU, inv.nr. 880.55, 63.

van de betrokkenen. Marktwerving speelde eveneens een rol. Beide partijen hadden immers een financieel belang bij de transactie van renten uit land. Bij de overige landverwerving, die vooral onder Johan van de Zande een hoge vlucht nam, begaven de broeders zich nadrukkelijker op de grondmarkt. Kennelijk achtten zij de tijd gunstig voor het kopen van land. In hoofdstuk 5 heb ik laten zien dat het de broeders gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw voor de wind ging. Toen investeerden ze in lijfrenten en in de kostbare stichting van de commanderij in Tiel, maar grond kochten ze nauwelijks. Wat was er sindsdien veranderd dat ze zich in de vier decennia rond 1400 juist wel actiever op de markt voor land bewogen?

De voornaamste verstorende factor met betrekking tot deze markt in deze tijd was onmiskenbaar de impact van pestuitbraken op de inkomsten uit land en de daarmee samenhangende grondprijzen. Door bevolkingskrimp daalde de vraag naar graan en stegen de lonen.¹²² Hierdoor ontstond een agrarische crisis die grootgrondbezitters zwaar raakte. De Duitse Orde had er in het Heilige Roomse Rijk bijvoorbeeld zwaar onder te leiden.¹²³ Tot in de jaren tachtig meenden sociaaleconomische onderzoekers dat de Zwarte Dood de Nederlanden relatief licht had geraakt. Nader onderzoek van onder meer Wim Blokmans stelde die visie in twijfel.¹²⁴ Recent versterkten Joris Roosen en Daniel Curtis deze herziening door cijfermatig aan te tonen dat de grote eerste pestuitbraak die Europa in 1347-1353 teisterde, ook zeer veel slachtoffers in de Zuidelijke Nederlanden heeft geëist. Daaropvolgende epidemieën in 1358-1363, 1368-1369, 1380-1382, 1400-1402, 1413-1416, 1438-1439 en later in de vijftiende eeuw waren eveneens desastreus. Nu hebben de cijfers van Roosen en Curtis, zoals gezegd, vooral betrekking op de Zuidelijke Nederlanden, maar er wordt wel een misvatting mee gecorrigeerd die ook voor de gebieden ten noorden van de grote rivieren bestond. Eerdere historici hadden zich te eenzijdig gefocust op de stabiele, relatief gelijkblijvende inwoneraantallen van de steden in deze periode. Er vielen wel degelijk veel slachtoffers, zowel binnen de steden als daarbuiten, maar in urbane gebieden werden de verliezen gecompenseerd door een sterke immigratie vanuit het eveneens zwaar getroffen platteland. Daar vond dan juist een sterke bevolkingskrimp plaats. Het mag worden aangenomen dat eenzelfde ontwikkeling zich in de Noordelijke Nederlanden heeft voorgedaan.¹²⁵ Van het agrarische Gelderse rivierengebied is bijvoorbeeld bekend dat de bevolkingsaantallen gedurende pestuitbraken in de vijftiende eeuw stagneerden op een niveau dat waarschijnlijk veel lager lag dan de populatie rond 1300, vóór de komst van de Zwarte Dood halverwege de veertiende eeuw en de daaraan voorafgaande uitbraken van hongersnoden en ziekten als ergotisme rond 1316.¹²⁶ Voor Utrecht zijn dergelijke cijfers niet voorhanden, maar berichten uit omstreeks 1350 over massale sterfte in het bisdom

122 Van Bavel, *Manors and markets*, 330.

123 K. Militzer, 'Auswirkungen der spätmittelalterlichen Agrardepression auf die Deutschordensballeien', in: U. Arnold ed., *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tümler O.T. am 21. Oktober 1977* (Marburg 1977) 62-75.

124 W. Blokmans, 'The social and economic effect of the plague in the Low Countries', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 58 (1980) 833-863.

125 J. Roosen en D.R. Curtis, 'The "light touch" of the Black Death in the Southern Netherlands: an urban trick?', *The economic history review* 72 (2018) 32-56.

126 D.R. Curtis, 'The impact of land accumulation and consolidation on population trends in the pre-industrial period: two contrasting cases in the Low Countries', *Historical research* 87 (2014) 194-228, aldaar 215-216.

zeggen genoeg. In 1368 of 1369 was een nieuwe uitbraak volgens Beke zelfs 'groter dan ooit was gezien'.¹²⁷

Voor de kloosters die veel grond bezaten hadden deze ontwikkelingen ingrijpende gevolgen. In de eerste helft van de veertiende eeuw leidde populatiedruk tot een toenemende schaarste van landbouwgrond, waardoor voedselprijzen stegen. Dit werkte door in de pachtinkomsten van landbezitters en in de grondprijzen. Voor grootgrondbezitters was dit gunstig. Het surplus konden zij herinvesteren in de aankoop van land, terwijl het voor kleine grondbezitters zoals boeren aantrekkelijker werd hun land te verkopen. In deze periode was de mobiliteit op de grondmarkt daarom hoog. Bas van Bavel illustreert dit in zijn onderzoek naar bezitsverhoudingen in het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied, waar geestelijke instellingen een 'verwervingscampagne' op touw zetten.¹²⁸ De pestepidemieën in de tweede helft van de veertiende eeuw zetten een omgekeerde ontwikkeling in gang. Bevolkingskrimp resulteerde in minder schaarste van grond en derhalve in dalende grondprijzen. Pas toen prijzen en pachtinkomsten in de eerste helft van de vijftiende eeuw begonnen te stijgen, ontstond er weer voldoende materiële basis voor de uitbreiding en stichting van kloosters.¹²⁹

De bezitsgroei van het Duitse Huis in 1380-1420 staat haaks op deze ontwikkeling. Hiervoor kan ik drie verklaringen bedenken. Ten eerste is het mogelijk dat de activiteiten van de broeders op de kapitaalmarkt, waartoe zeker de uitgifte van lijfrenten maar ook de rentes die op land in Schoonhoven werden gevestigd gerekend kunnen worden, een rendement opleverden dat de dalende pachtinkomsten overtrof. Daardoor kon voor relatief lage prijzen land met een voor de koper gewenste ligging aangeschaft worden. Voor een kapitaalkrachtige partij waren dit goede omstandigheden voor het afronden en uitbreiden van bestaand bezit. Deze strategie kon echter door elke vermogende organisatie worden gevolgd. De afwijkende positie van het Duitse Huis wordt er daarom onvoldoende mee verklaard.

Ten tweede kunnen regionale verschillen sterker zijn geweest dan gedacht. Onze kennis hiervan is nog gering. Van Bavel stelt bijvoorbeeld: 'We are only just starting to understand regional differences in the mobility of land in the market.'¹³⁰ Wel weet hij met meer zekerheid te melden dat de dalende graanprijzen halverwege de veertiende eeuw leidden tot het terugtrekken van bouwland tot vooral de geschiktste gronden.¹³¹ Dit moet gevolgen hebben gehad voor de landmarkt. Het is aannemelijk dat de urbanisatie ten gevolge van de pest een temperend effect had op de daling van pachtinkomsten en grondprijzen in de agrarische gebieden nabij Utrecht, waar hoofdzakelijk voor de stedelijke markt werd geproduceerd. De klappen vielen dus ook wat dat betreft harder in het rurale Gelderse rivierengebied. Een globale inventarisatie van de archieven van de Utrechtse kapittels bevestigt dit beeld gedeeltelijk. In het archief van het Domkapittel bevinden zich bijvoorbeeld enkele tientallen eigendomsbewijzen van land uit de periode 1380-1420. Het kapittel

¹²⁷ Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 148-149.

¹²⁸ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 317.

¹²⁹ Ibidem, 318-319.

¹³⁰ Van Bavel, *Manors and markets*, 179.

¹³¹ Ibidem, 330.

kocht dus wel degelijk land, maar vooral in de omgeving van de steden Utrecht en Schoonhoven. De overeenkomst met het Duitse Huis is duidelijk.¹³² Bij de andere kapittels zijn er uit dezelfde tijd veel bronnen overgeleverd, maar daar zitten veel minder aankomsttitels tussen. De kanunniken van Sint Jan kochten voor zover ik kon nagaan nauwelijks goederen, maar zij bevonden zich dan ook in een minder florissante fase in de geschiedenis van hun organisatie. Juist in deze periode lagen ze overhoop met hun opeenvolgende proosten over de uitkeringen van inkomsten uit het goederenbezit van het kapittel.¹³³

Deze verschillen tussen Utrechtse geestelijke instellingen bieden tot op zekere hoogte een fundering voor de derde verklaring, die betrekking heeft op het doorvoeren van religieuze hervormingen. De Moderne Devotie kwam voort uit kritiek op de vermeende zelfverrijking en het religieuze verval onder de geestelijken van de grote kloosters en kapittels. De Paulusabdij was zo'n elitaire instelling. Het duurde daar decennia voordat hervormingspogingen om de kloosterdiscipline te herstellen enigszins van de grond kwamen.¹³⁴ In de seculiere kapittels bestond aanvankelijk evenmin interesse voor vernieuwende bewegingen die een striktere naleving van het armoede-ideaal nastreefden.¹³⁵ Toch klonk ook daar intern de roep om hervorming. Vooral in het Domkapittel lijkt die sterk te zijn geweest. Daar waren tussen 1370 en 1410 verschillende dragers van de vernieuwingsbeweging kanunnik. Voorbeelden zijn de bovengenoemde Lubbert Bol, Gijsbert Wstinc, die als gulle begunstiger van het klooster Windesheim bekendstaat, Herman van Lokhorst, die met zijn broers land aan het Duitse Huis verkocht maar ook donateur van de kartuizers was, en natuurlijk Geert Grote.¹³⁶ Dat een deel van hen het kapittel verliet, betekent allerm minst dat zij niet eerst een religieuze vernieuwing binnen het kapittel vorm hebben gegeven. Zij hadden de hervormingsgezinde bisschop Frederik van Blankenheim mee. Dat de hervormers in deze troebele tijden schenkingen aantrokken van land en geld waarmee land werd gekocht, blijkt het duidelijkst uit het kartuizerklooster Nieuwlicht bij de stad Utrecht. De bouw van deze kartuis begon in 1392 met een startdotatie van Zweder van Gaasbeek. Direct stroomden andere schenkingen binnen. Daarop volgde in de vroege vijftiende eeuw een reeks aankopen van land. Een kernelement van het geestelijk leven van de heremieten was een grote productie van religieuze boeken.¹³⁷ Hieronder bevond zich een kopie van de *Cordiale*.¹³⁸ Geestelijke instellingen die donaties bleven aantrekken vanwege hun religieuze vernieuwingen, waren dus in deze periode van pestepidemieën in staat hun goederenbezit uit te breiden.

Al met al kom ik tot de conclusie dat de religieuze vernieuwingsbeweging een relatief vroege verspreiding kende in de balije Utrecht van de Duitse Orde. Vooral de priestercon-

132 HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), vooral inv.nrs. 1000-2000.

133 Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 80-90.

134 H. van Engen, 'De lange weg naar observantie: de hervorming van de Paulusabdij in de late middeleeuwen', in: idem en K. van Vliet ed., *De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht* (Hilversum 2012) 171-199.

135 Van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', 205-212.

136 T. Gaens, 'Van de woestijn naar de stad', 97-100.

137 J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974) 23-39.

138 M. ter Horst en N. Stam, 'Van Vliederhoven verstoppt? Een hartstochtelijke zoektocht naar de *Cordiale*', in: B. Jaski, M. Mostert en K. van Vliet ed., *Perkament in stukken. Teruggevonden middeleeuwse handschriftfragmenten* (Hilversum 2018) 126-131, aldaar 130; Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser*, 142, 301.

venten in Tiel en Utrecht werden centra die aantrekkingskracht uitoefenden op religieuze hervormers. De vernieuwing die zij brachten trok schenkingen aan, in de eerste plaats van de intredende broeders zelf. Dit programma trok logischerwijs vooral gewijde geestelijken, maar ook onder de ridderbroeders kwam ik sympathisanten tegen. In algemene zin valt bij de aanhangers van de hervormingen de veelal stedelijke herkomst op. De geestelijke en materiële verrijking die zij brachten veroorzaakte een opwaartse spiraal, omdat er met het extra kapitaal geïnvesteerd kon worden in de bouw van kerken en de aankoop van land in een tijd waarin de meeste andere religieuze instellingen hiertoe wegens pestuitbraken en de hoofdzakelijk daardoor veroorzaakte dalende pachtinkomsten verminderd in staat waren.

7.4 PRUISENREIZEN

De hernieuwde religieuze aantrekkingskracht van het Duitse Huis te Utrecht in de kiemtijd van het monastiek observantisme kan niet geheel los worden gezien van de activiteiten van de Duitse Orde in het Pruisische en Lijfandse missiegebied. De Pruisenreizen staan vooral bekend als militaire avonturen van ridders die eer wilden verwerven door zich verdienstelijk te maken met het bevechten van heidenen in Litouwen. Niet onderschat moet worden dat spirituele beleving eveneens een belangrijk motief was voor de deelnemers aan deze militaire ondernemingen. Zij zagen zichzelf als pelgrims die met hun lange risicovolle tocht een aflaat konden verwerven die, gezien de gevaren van de reis, spoedig van pas kon komen. De bekommring om het zielenheil was onlosmakelijk met het vechten verbonden.¹³⁹ Zo stelde de Gelderse hertog Willem I voorafgaand aan zijn zevende(!) reis zijn testament op, waarin hij geld naliet aan het kartuizerklooster in Roermond en aan een klooster van dezelfde orde dat nog moest worden opgericht in Gulik. Daar moest in eeuwigheid voor zijn ziel en het heil van zijn familieleden gebeden worden. Tot deze stichting kwam het echter niet, waarschijnlijk mede omdat Willem in een tweede testament in 1402 bepaalde dat hij bij zijn echtgenote Catharina in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem begraven wilde worden.¹⁴⁰

Een ander goed gedocumenteerd voorbeeld van deze spirituele beleving betreft de Pruisenreis van Jan van Blois in de winter van 1362-1363. Hij liet voor vertrek de karmelieten te Schoonhoven achttien ponden na, opdat 'si neerstelic voir him bidden souden.'¹⁴¹ Zijn kapelaan, genaamd Reurich, was een karmeliet. Deze ging mee op reis en kocht een klein misboek voor onderweg. Ook Jans huispriester en lekenprediker Augustijnken was erbij. In Koningsbergen liet Jan zijn wapen in een glasvenster van de Dom aanbrengen. Op de terugweg kocht hij in Praag een kleine altaarsteen.¹⁴²

¹³⁹ A. Ehlers, 'The crusade of the Teutonic Knights against Lithuania reconsidered', in: A.V. Murray ed., *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500* (Aldershot 2001) 21-44; Mol, 'Om riddereer of zielenheil?'.

¹⁴⁰ A. Noordzij, *Gelre, dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009) 116-117.

¹⁴¹ Dit tekstgedeelte over de Pruisenreizen van de gebroeders Blois in relatie tot de stichting van de commanderij Schoonhoven is grotendeels ontleend aan: Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

¹⁴² Ibidem; Mol, 'Om riddereer of zielenheil?', 127; Warnar, 'Augustijnen in Pruisen', 101-139.

Toen Jan van Blois in 1368-1369 voor de tweede maal richting Pruisen toog, behoorde Augustijnken wederom tot zijn reisgezelschap. Ditmaal voegde ook Jans broer Gwijde zich ter hoogte van Maastricht bij de groep. De volgende tussenstops werden gemaakt in Aken en Keulen.¹⁴³ In alle drie de plaatsen waren huizen van de Duitse Orde gevestigd. Hieruit kan niet worden afgeleid dat men via commanderijen reisde om daar bijvoorbeeld met ordebroeders de maaltijd te delen of te overnachten. Daarvoor bestaan namelijk geen expliciete bewijzen. Bovendien was de route simpelweg gebruikelijk voor reizigers die vanuit West-Europa naar Pruisen gingen. Van de gebroeders Blois is evenwel bekend dat ze in contact stonden met diverse ordevestigingen in de Nederlanden.¹⁴⁴ Zo dineerde Jan in 1360 met de commandeur van Middelburg. In 1364 at hij met heer Jan Zuermont te Schoonhoven. Dat was mogelijk dezelfde persoon als de Johan Zuermont die in 1371-1395 als priesterbroeder te Leiden in de bronnen voorkomt.¹⁴⁵ Teruggekomen uit Pruisen reisde Jan via de ordevestiging te Maastricht. Broer Gwijde liet Jannes Tolnaer in 1383 een betaling aan het Duitse Huis te Utrecht bezorgen wegens het maken van een vidimus. Twee jaar later verkocht de landcommanderij een paard aan Gwijde. In 1390 ontving hij van de landcommandeur een varken.¹⁴⁶ Gwijde van Blois onderhield kortom zakelijke en vermoedelijk ook vriendschappelijke relaties met de Duitse Orde in de Nederlanden.

De contacten bestreken bovendien ook het godsdienstige leven. Ibelings maakt dat inzichtelijk in zijn onderzoek naar de commanderij Schoonhoven. Als de Gerrit de Jong die in 1366 van Jan van Blois een geldbedrag ontving 'tot sijne eerster misse t' Scoenhoven' dezelfde persoon is als de gelijknamige broeder uit Schoonhoven die in 1365 was ingetreden, dan betekent dit dat hij als ordebroeder reeds in 1366 in de kerk van Schoonhoven de mis heeft opgedragen.¹⁴⁷ De financieel-administratieve kwaliteiten van Gerard van Vliedervliet waren blijkens zijn voorkomen in de rekening van de rentmeester-generaal van Blois in 1362 al vroeg bekend. In 1372 betaalde Jan ruim 225 ponden terug die hij aan Gerard, inmiddels commandeur van Tiel, geleend had. Ibelings suggereert dat Jans Pruisenreis hier gedeeltelijk mee betaald kan zijn. De schenking door Gwijde van Blois van het patronaat van de kerk van Schoonhoven in 1395 kan dus niet geheel als een verrassing zijn gekomen. Opmerkelijk is wel dat deze vrij laat kwam na de Pruisenreis waaraan Gwijde had deelgenomen. De hervorming van de landcommanderij en de verwerving van goederen rond Schoonhoven door met name Gerard van Vliedervliet en de memoriewens bij een mogelijk voorvoeld levenseinde van Gwijde († 1397) zouden motieven kunnen zijn geweest voor de uiteindelijke schenking in 1395.¹⁴⁸

Daarnaast kan hebben meegespeeld dat inmiddels een andere Pruisenreiziger de Duitse Orde te Utrecht een patronaatsrecht had geschonken. Dat was Dirk III van Wasse-naar, die in 1386-1387 deelnam aan de reis onder leiding van Willem van Oostervant, zoon

¹⁴³ Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding); W. Paravicini, *Die Preußenreisen des europäischen Adels II* (Sigmaringen 1995) 204.

¹⁴⁴ Paravicini, *Die Preußenreisen I*, 223-227.

¹⁴⁵ Stapel, *Databank priesterbroeders*, nr. 586.

¹⁴⁶ Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Ibidem.

van hertog Albrecht van Beieren.¹⁴⁹ Het gezelschap bereikte Koningsbergen, maar moest wegens ongunstig weer onverrichter zake terugkeren. Desondanks deelde Willem giften uit aan diverse orderidders die hem hadden begeleid. Werner Paravicini stelt dat er niet per se een relatie hoeft te zijn tussen deze mislukte reis en de schenking van het patronaat van de kerk van Katwijk in 1388.¹⁵⁰ Het ligt echter voor de hand dat dit verband er wel was, aangezien Dirk en zijn kinderen hun royale gebaar motiveerden met de 'sonderlinghe gunst, die wi hebben ter Duysker oerden.'¹⁵¹ Dat kan niet anders dan een verwijzing zijn naar de Pruisenreis die nog vers in het geheugen stond. Daarnaast had de schenking een devote lading, omdat deze geschiedde ter ere van God en zijn moeder Maria en om de zaligheid van de zielen van de donateurs. Voorts werd bepaald dat de priester voor 'ons ende die heerlijkheit van Wassenaar' zou bidden.¹⁵² Een achteruitgaande gezondheid kan aanleiding gegeven hebben tot Dirks bekommering om zijn memorie. Hij overleed in 1391.¹⁵³ De schenking van Dirk van Wassenaar kan aldus voor Gwijde van Blois tot voorbeeld zijn geweest.

Dat Dirk zijn dotatie en dankzegging richtte aan het Duitse Huis te Utrecht, was vanzelfsprekend omdat de landcommanderij reeds dochtervestigingen in de nabijgelegen plaatsen Valkenburg en Leiden had. Hij moet in elk geval Gerrit de Jonge gekend hebben, de hervormingsgezinde priesterbroeder uit Schoonhoven die ten tijde van de schenking pastoor te Valkenburg was en vervolgens commandeur van Katwijk werd. Daarnaast kan Dirk tijdens zijn reis in contact zijn gekomen met broeders die uit de balije Utrecht afkomstig waren. Dat er vanuit deze ordeprovincie broeders richting Pruisen en Lijfland vertrokken, blijkt duidelijk uit de oudste rekening van de landcommanderij die vanaf 1377 begint te lopen. In april 1378 werd er dertig schellingen aan teergeld voor 'den Prwsener tot Mazelant' betaald.¹⁵⁴ In februari van het jaar daarop hadden 'die Lieflanders mede an crude 9 lb 10 s'.¹⁵⁵ Een van deze reizigers was mogelijk broeder Jacob Coep, die in oktober 1378 een nieuwe set kleding kreeg en naar Ootmarsum vertrok.¹⁵⁶ In het voorjaar van 1379 kreeg ook Herman van Brandlecht een nieuwe uitrusting. Voor hem werd een kist vervoerd naar Kampen. Vanuit deze havenstad vertrokken regelmatig schepen richting het Oostzeegebied.¹⁵⁷ Het is bekend dat Nederlandse Pruisenreizigers broeders uit hun thuisregio opzochten. De Hollandse graaf Willem IV kocht bijvoorbeeld in 1344 te Elbing een hengst van een broeder genaamd Van Kuyc, en Jan van Blois ontving in 1363 te Danzig broeder Gijsbrecht van IJsselstein.¹⁵⁸ Deze Gijsbrecht heb ik niet kunnen vinden in bronnen aangaande de balije Utrecht.¹⁵⁹ Wel is het geslacht IJsselstein opgenomen

149 Janse, *Ridderschap in Holland*, 319.

150 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 55 n.83, 278.

151 De Geer, *Archieven*, nr. 517.

152 Ibidem.

153 Janse, *Ridderschap in Holland*, 440.

154 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 23r.

155 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 38r.

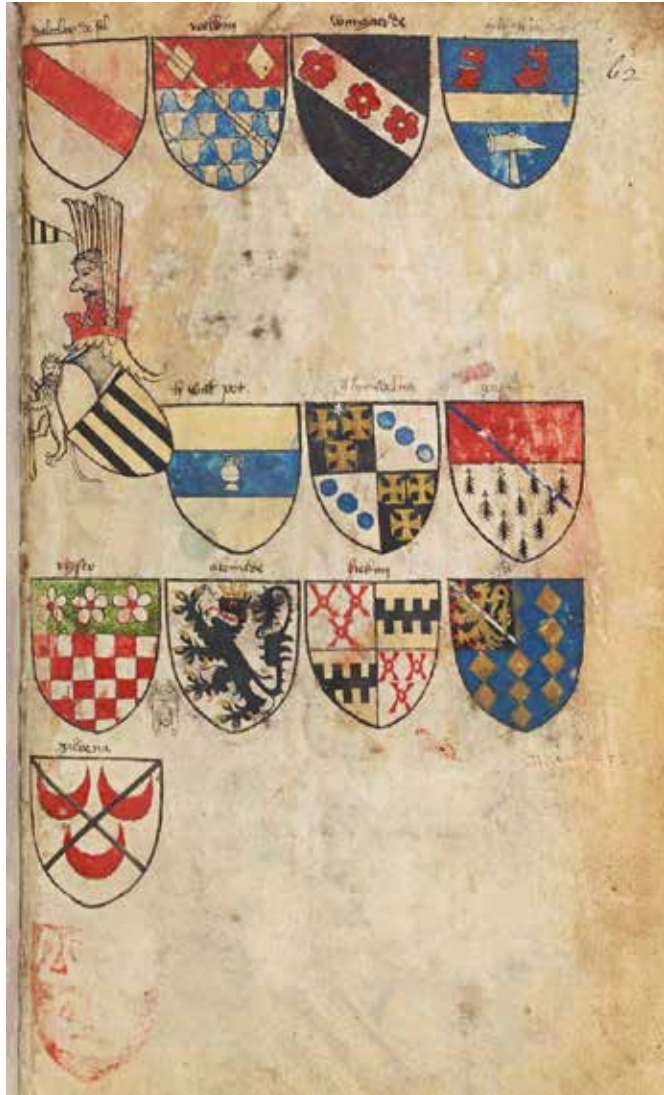
156 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 33v, 36r.

157 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 35r, 39 r, 44r; Koopstra, 'Weest ritter', 31-33.

158 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 277-278.

159 In 1321 behoorden een Gijsbrecht van IJsselstein en landcommandeur Lodewijk van Konswilre tot de raad van graaf Willem III van Holland: Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 492.

Afbeelding 7.2 Het wapenschild van het geslacht Alkemade (zwarte klimmende leeuw met kroon) te midden van een groep Pruisenreizigers in het wapenboek Bellenville. Bron: Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 5230, fol. 62r.

in het wapenboek Bellenville. Dat manuscript bestaat uit een sectie met geografisch geordende wapens en een serie wapens van gezelschappen die zeer waarschijnlijk herinneren aan Pruisenreizen.¹⁶⁰ Het wapen van de IJsselsteins bevindt zich zowel bij de Stichtse geslachten als bij een groep vermoedelijke Pruisenreizigers.¹⁶¹ Broeder en Pruisenreiziger

¹⁶⁰ L. Jéquier ed., *L'armorial Bellenville* (Parijs 1983); M. Pastoureau en M. Popoff ed., *L'armorial Bellenville. Volume d'introduction, d'étude et d'édition* (Lathuille 2004); E. Hofman, 'Bellenville's two armorials', in: *Heraldica Nova: Medieval and Early Modern Heraldry from the Perspective of Cultural History* (a *Hypotheses.org* blog) (07/07/2017): <https://heraldica.hypotheses.org/5785> (laatst bezocht op 24-07-2021).

¹⁶¹ Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 5230, fol. 43v, 57v.

kunnen familie van elkaar zijn geweest, maar het is ook mogelijk dat Gijsbrecht na zijn Pruisenreis besloot zelf in de Duitse Orde te treden.

Een vergelijkbaar geval betreft het geslacht Alkemade. Het wapenboek Bellenville toont de klimmende leeuw en de familienaam, maar de voornaam ontbreekt (afbeelding 7.2).¹⁶² Janse suggereert in zijn overzicht van Nederlandse Pruisenreizigers dat het om Floris van Alkemade kan gaan.¹⁶³ Daarmee is nog niemand geïdentificeerd, want de naam Floris werd in de familie veelvuldig gegeven. Het wapenboek vermeldt bij hetzelfde relatief kleine reisgezelschap wel de volledige naam van Willem Pot. Van Willem III Pot uit het Franse Berry is bekend dat hij in het derde kwart van de veertiende eeuw in Pruisen is geweest.¹⁶⁴ Hij overleed vóór 17 december 1381, toen zijn zoon Regnier wees werd genoemd.¹⁶⁵ Daarom valt de Floris van Alkemade die eerst in 1396 tot ridder werd geslagen af.¹⁶⁶ Een andere mogelijkheid is de Floris die door archivaris Jacob Kort in 1357-1379 werd aangetroffen.¹⁶⁷ Janse noemt nog een Floris, die in 1342-1355 in de bronnen voorkomt.¹⁶⁸ Dit is waarschijnlijk dezelfde persoon als de Floris van Alkemade die in december 1344 driehonderd schilden bijdroeg aan de Pruisenreis van Willem IV.¹⁶⁹ Een van deze mannen moet de Floris geweest zijn die volgens de baliekroniek een broer was van Hendrik van Alkemade. Hendrik kan uiteraard ook zelf de reis naar Pruisen gemaakt hebben en vervolgens zijn ingetreden. De vroegste broeder met aanwijsbare sympathie voor religieuze hervorming in de balije Utrecht is aldus te relateren aan een Pruisenreis die door hemzelf of een naast familielid werd ondernomen.

Onder landcommandeur Johan van de Zande werden er nog steeds broeders naar het oosten uitgezonden, maar de omstandigheden veranderden sterk door de verpletterende nederlaag die de Duitse Orde in 1410 tegen een Pools-Litouwse coalitie in de Slag bij Tannenberg leed. Hoogmeester Ulrich von Jungingen kwam daarbij om het leven, evenals de meeste topfunctionarissen en ruim tweehonderd broeders.¹⁷⁰ Johan van de Zande ondertekende in november 1411 samen met andere landcommandeurs en de Duitsmeester te Frankfurt een brief aan de nieuwe hoogmeester, waarin zij aangaven geen extra geld te kunnen zenden.¹⁷¹ Wel ondersteunde de balije Utrecht in 1416 met geld de reis van Iwan van Cortenbach, landcommandeur van Biesen, naar Pruisen.¹⁷² Bovendien leverde de balije Utrecht een bijdrage in de vorm van manschappen. De operatie liep via Sweder Cobbing. Deze ontving in 1411 als landcommandeur van de balije Westfalen een verzoek van de meester van Lijfland, Conrad von Vietinghoff, om broeders te rekruteren en te sturen.

162 Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 5230, fol. 62r; Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 95.

163 Janse, *Ridderschap in Holland*, 319.

164 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 95, 173.

165 H.A. Simpson, *Philippe Pot, grand sénéchal of Burgundy: with genealogy of the Pot family in France and other additions to 'Early records of Simpson and allied families', including Frezel or Fraser, Hart, Hautd or Hout, Officer, Potts, Souillé or Souville, Stringer* (Somerville NJ 1935) 164.

166 Janse, *Ridderschap in Holland*, 441.

167 J.C. Kort, 'Van Alkemade 1200-1782 II', *De Nederlandsche Leeuw* 114 (1997) 388-389.

168 Janse, *Ridderschap in Holland*, 433.

169 Paravicini, *Die Preußenreisen* II, 190.

170 S. Ekdahl, *Die Schlacht bei Tannenberg 1410 I* (Berlijn 1982).

171 Joachim en Hubatsch, *Regesta Historica Diplomatica*, Pars I, vol. I, dl. I, nr. 1573.

172 De Vey Mestdagh, *De Utrechtse balije*, 22.

In Lijfland zal de schrik er na 1410 goed in hebben gezeten. Dat Conrad zich met zijn verzoek tot Sweder richtte is begrijpelijk, omdat Westfalen vanouds veel broeders naar het Lijflandse ordegebied zond. Conrad zelf was één van hen. Sweder deed hierop een beroep op zijn connecties in de balije Utrecht. In 1406 was hij nog commandeur van Ootmarsum. Zijn opvolger aldaar, Floris van Jutphaas, meldde dat hij verwanten in Utrecht had die in de orde konden worden opgenomen. Daarop reed Sweder naar de stad Utrecht, alwaar hij inderdaad 33 broeders zou hebben geworven. Zij betaalden in totaal 426 rijns gulden voor hun intrede en de kosten voor hun rekrutering en begeleiding.¹⁷³

In deze context kan het haast geen toeval zijn dat het Duitse Huis in 1413-1415 een reeks goederen in Jutphaas kocht. Dat het Duitse Huis enkele jaren daarvoor al land in Jutphaas kocht spreekt dat niet tegen, maar is in lijn met Floris' melding dat hij verwanten had die klaarstonden om in de orde te treden. Reeds in 1406 verkochten een zekere Claes van Jutphaas en zijn moeder Liesbeth een vierdeel land (ca. vier morgen) op Raven aan het Duitse Huis.¹⁷⁴ Contact van de broeders met de familie Jutphaas in relatie tot de goederenverwerving is dus aanwijsbaar, maar omdat van de 33 rekruten enkel de namen worden genoemd van ene Van Elswerd en de gebroeders Herman en Johan van Rijnveld, die in de verkoopakten niet voorkomen, blijft het verband tussen de landaankoop en de uitzending naar Lijfland een vermoeden.

De Slag bij Tannenberg gaf bepaald geen impuls aan de Pruisenreizen, maar de neergang van die traditie werd al eerder ingezet. Voor zover bekend vertrokken er na de reis van hertog Willem I van Gelre in 1399-1400 geen Pruisengangers uit de Noordelijke Nederlanden meer. Een verklarende factor hiervoor is de bekering van Władysław II Jagiełło in 1386, toen hij de Poolse koningin Jadwiga huwde en daarmee in één klap een Pools-Litouwse personele unie met een christelijk staatshoofd creëerde. Volgens de zogenoemde 'Oudere Hoogmeesterkroniek' versperde Władysław direct na zijn doop de doorgangsroute voor Pruisenreizigers. Wellicht dat een enkeling zich nog aansloot bij één van de kleine Franse expedities die nog doorgang vonden.¹⁷⁵ Van een bekoelde relatie tussen de Duitse Orde en de adel uit de Lage Landen was overigens geen sprake. In mei 1410, nog vóór Tannenberg, beklagde de hoogmeester zich bij Nederlandse vorsten over Władysław.¹⁷⁶ Klaarblijkelijk hoopte hij op hulp van hun kant. Dat was geen ongegronde inschatting, want in januari hadden de Franse, Nederlandse en Rijnlandse adel in een gezamenlijke brief de orde bijstand in de strijd aangekondigd.¹⁷⁷ Het is echter de vraag of hier tijdens en na Tannenberg gevolg aan werd gegeven. De hoogmeester richtte zich in 1413 tevergeefs tot hen met een nieuw verzoek om hulp.¹⁷⁸ De tijd van de Pruisenreizen was voorbij.

Het hernieuwde religieuze kruistochtenthousiasme deed zich aldus voor tijdens de verspreiding van de idealen van het observantisme in de balije Utrecht. De schenkingen van de patronaatsrechten van kerken in Katwijk (1388) en Schoonhoven (1395) werden

173 Mol, 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland', 173-174.

174 ARDOU, inv.nr. 1237.1.

175 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 39-41, 242.

176 Joachim en Hubatsch, *Regesta Historica Diplomatica*, Pars I, vol. I, dl. I, nr. 1282.

177 Ibidem, nr. 1242f.

178 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 40.

gedaan door Pruisenreizigers. In beide plaatsen kon immers een priestercommanderij worden gerealiseerd, waardoor een impuls kon worden gegeven aan de religieuze vernieuwingen. Dergelijke dwarsverbanden tussen de Pruisenreizen en het observantisme zijn verder echter nauwelijks aanwijsbaar. De observantie in de balije was als grotendeels autonoom en derhalve binnen de Duitse Orde uitzonderlijk verschijnsel de hoofdoorzaak voor de goederenexpansie van het Duitse Huis in de periode die ik in dit hoofdstuk heb onderzocht. Vanaf de jaren 1360 droegen verschillende broeders de idealen van het observantisme uit. Vooral het duo Gerrit Splinter van der Enghe (landcommandeur vanaf 1382) en zijn schaffenaar Gerard van Vliedervoven wisten met hun strenge naleving van de orderegels, investeringen in de kapel en een secure boekhouding het goederenbezit van de landcommanderij sterk te laten groeien. Dit gebeurde zowel door schenkingen als door goederenaankopen. Dat laatste was in tijden van pestuitbraken en de gevolgen daarvan op pacht- en grondprijzen niet vanzelfsprekend. Gelijk andere oudere geestelijke instellingen in Utrecht die de weg van religieuze vernieuwing insloegen, was het Duitse Huis in staat om door schenkingen van met name intredende broeders en een goede boekhouding de materiële wind in de zeilen te houden. Johan van de Zande, die na Van der Enghe tot 1419 leiding gaf aan de landcommanderij, continueerde de hervormingsagenda en goederenaankopen. De nadruk werd bij dat laatste verlegd naar de verwerving van land in de nabijheid van bestaand bezit in de buurt van Utrecht.